

81 m

ÉRTEKEZÉSEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLYA KÖRÉBŐL.

TIZENÖTÖDIK KÖTET.

AZ OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTETTE

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

BUDAPEST.

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA.

1892.

81 m

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADVA A MAGYAR TUD. AKADEMLA

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

FEDEMEZTI

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

XV. KÖTET. I. SZÁM.

AZ ISZLÁM VALLÁSOS
MOZGALMAI

AZ ELSŐ NÉGY SZÁZADBAN.

Dr SCHREINER MÁRTONTÓL.

Ára 30 kr.

BUDAPEST

1889.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből.

Első kötet. 1867—1869.

I. Solon adótványáról. *Telley Ivántól*. 1867. 14 l. Ára 10 kr. — II. Adalékok az attikai törvénykönyvhöz *Telley Ivántól*. 1868. 16 l. 10 kr. — III. A legújabb magyar Szentírásról. *Tarkányi J. Báltól*. 1868. 30 l. 20 kr. — IV. A Nibelung-ének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. *Szász Károlytól*. 1868. 20 l. 10 kr. — V. Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akadémiánk feladása *Toldy Ferencztől*. 1868. 15 l. 10 kr. — VI. A kaleni török nyelvről. *Vambéry Ármintól*. 1868. 18 l. 10 kr. — VII. Geloji Katona István főleg mint nyelvész. *Imre Sandortól*. 1889. 98 l. 30 kr. — VIII. A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. *Bartalus Istvántól*. Hangjegyekkel. 1869. 184 l. 60 kr. — IX. Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. (1. Sztárai Mihálynak eddig ismeretlen szünetrabjai. 1550—59. — 2. Egy népirodalmi emlék 1550—75-ből. 3. Baldi Magyar olasz Szótárkája 1583-ból. — 4. Báthory István országbíró mint író. — 5. Szeuczai Molnár Albert 1574—1633). *Toldy Ferencztől*. 1869. 176 l. — X. A magyar hővített moniát. *Brassai Samueltól*. 1870. 46 l. 20 kr. — XI. Jelentés a felső-ausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratái és nyomtatványairól. *Bartalus Istvántól*. 1870. 43 l. 20 kr.

Második kötet. 1869—1872.

I. A Konstantinápolyból legújban érkezett négy Corvin-codexről. *Mátray Gábor* l. tagtól. 1870. 10 l. 10 kr. — II. A tragikai felfogásról. Székfoglaló. *Szász Károly* r. tagtól. 1870. 32 l. 20 kr. — III. Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. *Jóannovits Gy.* l. tagtól. 1870. 43 l. 20 kr. — IV. Adalékok a magyar rokonértelmi szók értelmezéséhez. *Fimály Henrik* l. tagtól. 1870. 47 l. 20 kr. — V. Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. *Telley Iván* lev. tagtól. 1870. 23 l. 20 kr. — VI. Q. Horatius satirái (Ethikai tanulmány). Székfoglaló. *Zichy Antal* l. tagtól. 1871. 33 l. 20 kr. — VII. Újabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez (I. Magyar Pál XIII. századbeli kanonista. II. Margit kir. herezegő, mint etnikai író. III. Baldi Bernardin magyar-olasz szótárkája 1582-ből. Második közlés IV. Egy XVI. századbeli növénytani névtár XVII. és XVII. századbeli párhuzamokkal. V. Akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt) *Toldy Ferencz* r. tagtól. 1871. 124 l. Ára 40 kr. — VIII. A sémi magánhangzókról és megjelölésük módjairól. *Gr. Kúun Géza* lev. tagtól. 1872. 59 l. 20 kr. — IX. Magyar szófejtetések. *Szilády Aron* l. tagtól. 1872. 16 l. 10 kr. — X. A latin nyelv és dialektusai. Székfoglaló. *Szenessy Sándor* l. tagtól. 1872. 114 l. 30 kr. — XI. A jefterekéről. *Szilády Aron* lev. tagtól. 1872. 23 l. 20 kr. — XII. Emlékbeszéd Arvay Gergely felett. *Szvorényi József* lev. tagtól. 1872. 13 l. 10 krajczár.

Harmadik kötet. 1872—1873.

I. Commentator commentatus. Tartózatok Horatius satiráinak magyarázói után. *Brassai Samuel* r. tagtól. 1872. 109 l. 40 kr. — II. Apáczai Cséri János Barczai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében *Szabó Károly* r. tagtól. 1872. 18 l. 10 krajczár. — III. Emlékbeszéd Bifnitz Lajos felett. *Szabó Imre* t. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — IV. Az első magyar térszabalmi regény. Székfoglaló *Vadnai Károly* l. tagtól. 1873. 54 l. 20 kr. — V. Emlékbeszéd Engel József felett *Fimály Henrik* l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VI. A finn költészetéről, tekintettel a magyar ősköltészetre. *Garna Ferdinánd* l. tagtól. 1873. 135 l. 40 kr. — VII. Emlékbeszéd Schleicher Ágost, külső l. tag felett. *Riedl Szende* l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VIII. A nemzetiségi kérdés az araboknál. Dr. *Goldsiher Ignác*tól. 1873. 64 l. 30 kr. — IX. Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. *Riedl Szende* l. tagtól. 1873. 12 l. 10 kr. — X. Adalékok Krim történetéhez. *Gr. Kúun Géza* l. tagtól. 1873. 52 l. 20 kr. — XI. Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. *Riedl Szende* lev. tagtól. 51 l. 20 kr.

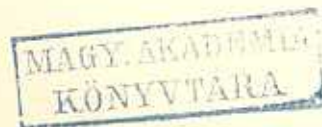
Negyedik kötet. 1873—1875.

I. szám. Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvére, különös tekintettel a magyarra. *Brassai Samuel* r. tagtól. 1874. 151 l. 40 kr. — II. szám. Bálinth Gábor jelentése Oroszország, és Assiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet öt kháymik dans hangjegye. 1874. 32 l. 20 kr. — III. szám. A classica philológiának és az összehasonlító aria nyelv-tudományoknak művelése hazánkban. Székfoglaló *Riedl Antal* l. tagtól. 1874. 42 l. 20 kr.

AZ ISZLÁM VALLÁSOS MOZGALMAI

AZ ELSŐ NÉGY SZÁZADBAN.

Dr. SCHREINER MÁRTONTÓL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADEMIÁ.

1889.

300908

TARTALOM.

- ✓ I. szám. Az iszlám vallásos mozgalmái az első négy században.
Dr. SCHREINER MÁRTON-tól.
- ✓ II. * André Chénier költészete. HARASZTI GYULÁ-tól.
- ✓ III. * Kombiuáló szóalkotás. SIMONYI ZSIGMOND I. tagtól.
- ✓ IV. * Az aranyosszéki mohácsi nyelvemlékek. HUNFALVY PÁL r. tagtól.
- ✓ V. * Psychiatria és politika. ZICHY ANTAL t. tagtól.
- ✓ VI. * Újabb hellén munkák és a hellén nyelvtanítás. TÉLFFY IVÁN I. tagtól.
- ✓ VII. * A magyar zene tudományos tárgyalása. P. THEWREWK EMIL r. tagtól.
- ✓ VIII. * A hangsúly a szláv nyelvekben. ASSÓTH OSZKÁR-tól.
- ✓ IX. * A nyelvújítás és az idegenszerűségek. SIMONYI ZSIGMOND I. tagtól.
- ✓ X. * Kisfaludy Károly «Mohács»-a görögül. TÉLFFY IVÁN I. tagtól.
- ✓ XI. * Tanulmányok az újabbkori persa irodalom történetéből.
Dr. KÉGL SÁNDOR-tól.
- ✓ XII. * Újabb adatok a Kín Petrarca-codexhez. GRÓF KUUN GÉZA t. tagtól.

Az iszlám vallásos mozgalmái az első négy században.

Olvastatott a M. T. Akadémia 1888. jún. 11-én tartott ülésében.

Az iszlámnak, épen úgy mint a keresztyénségnek, első századai igen gazdagok oly jelenségekben, a melyeket a később uralkodóvá lett irányok képviselői hæretikusoknak tekintettek. E jelenségek okát abban kell keresnünk, hogy az új, mindig jobban és jobban terjedő vallás különféle népek szellemével lép érintkezésbe s azok sajátosságaival számot vetni kénytelen. A világvallások, a melyek bárminő eszközök segítségével, akár külső erő, akár a népek szellemének állapota által terjesztetnek, nem maradhatnak meg eredeti, nem is eléggé meghatározott alakjokban, minden nép, a mely fölveszi azokat, saját egyéniségének nyomait hagyja rajtuk. A folyamat, a mely az új vallást eszmekörével s szokásaival, intézményeivel fölvevő nép szellemében végbemegy, ugyanazon törvényeknek van alávetve, a melyeknek az új képzeteket fölvevő egyes embernek lelke. Valamint az apperceptió eredménye, — mert ez azon folyamat — mindig az egyes ember individualitásától függ, annak már meglévő képzetektől, úgy függ az új vallásos eszmék és intézmények apperceptiójának eredménye a népszellem sajátosságaitól, annak már ez ideig megteremtett s fejlesztett világfelfogásától, intézményeitől. De míg az egyes embernél az apperceptió eredménye legföllebb egy új gondolatban s annak megfelelő cselekedetben áll, a népszellem apperceptiója erős, sajátos egyéniségekben s új intézményekben nyilvánul. Az egymástól teljesen elütő, erőteljes egyéniségek alkotásaikkal, új, egész néptömegeket fegyelmező intézmé-

nyek, szokások, megannyi hullámvetései az emberi szellemnek, az életnek jelei, a melyeket a lelkekben működő eszmék hoznak létre.

Az iszlám vallásos tanainak apperceptiója a különböző muhammedán népek által teremtette meg ama változatos jelenségeit a vallásos életnek, az iszlám első századaiban, a melyek a valástörténelemre oly tanulságosak. Mert e folyamatnak minden egyes jelensége, a mely néhány század alatt átalakította a muhammedán népeknek vallásos és erkölcsi gondolkodását s társadalmi intézményeit, azt bizonyítja, hogy nézetek- és intézményekben, mint az emberi szellemnek minden alkotásában bizonyos halhatatlanság lakozik, azok átöröklődnek, sajátos formájokhoz ragaszkodnak a míg csak lehet, de mivel szerves élet is lakozik bennök, képesek új eszmékkel s intézményekkel egyesülni is, hogy csak életüket fentarthatassák. Mindamellett azonban azt is tapasztalhatjuk, az iszlám első századainak vallásos mozgalmait vévén szemügyre, hogy számtalan apró jelenség, a melyeket az apperceptiónak említett folyamata hozott létre, végre csaknem nyomtalanul eltűnik s bizonyos nagy irányok lesznek uralkodókká, a melyek folyamát azontúl a vallásos gondolkodásnak minden forrásai táplálják.

Ezeket fogjuk levonhatni mindama jelenségekből, a melyeknek bemutatásával jelen értekezésünk foglalkozik.

Muhammed vallásos tanai, a melyeket az arabok oly buzgalommal terjesztettek, Syriában, Babylóniában s Perzsiában régi vallásokkal, szokásokkal, társadalmi intézményekkel s egykor virágzó kulturák maradványaival jöttek érintkezésbe, a mely érintkezésnek köszönhetők a muhammedán vallásos gondolkodásnak változatos s gazdag jelenségei az első századokban. Muhammedán vallásos képzetek a legkülönfélébb módon kombináltattak buddhista, párszi és keresztyén dogmatikai tanokkal. Ez a synkretismus nyilvánul a pseudopróféták egész seregében, irodalmi termékekben és a legkülönözőbb eredetű törvényekben s szokásokban. Hogy az iszlám első századainak vallásos mozgalmi leginkább az idegen eszmekörökkel s kulturákkal való érintkezésből keletkeztek, ismételtlen kimondatott*), ez értekezésünkben

*) v. Kromer. Die herrschenden Ideen des Islams, 9. s. köv. II. U. a. Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen II. k. 397. I. Culturgeschichte

azonban épen néhány csoportját azon konkrét jelenségeknek akarjuk kiemelni és elemezni, melyek azon érintkezés folyamában lépnek föl. Egymásután fogjuk ama tanokat megfigyelni, a melyek indiai, vagy perzsa befolyásra vezethetők vissza, azon álprófétákat, a kik e tanokat hirdették, megvizsgáljuk a muhammedán rationalismus és mysticismus forrásait, egy pillantást fogunk vetni azoknak magatartására, a kik a koránnak s a próféta hiteles, vagy költött szavainak betűszerinti értelméhez ragaszkodva a tulajdonképeni iszlámot képviselték; végül pedig egy jelenséget fogunk bemutatni, a melyet a muhammedán országokban divott szabad vallásos polémiaának tulajdoníthatunk. A politikai szektákra csak annyiban leszünk tekintettel, a mennyiben azt feladatunk multhatatlanul szükségessé teszi.

I.

Ibn Hazm a szekták keletkezéséről.

Azon tény, hogy a muhammedán szekták idegen befolyások alatt keletkeztek, már egy spanyolországi muhammedán író előtt is ismeretes volt, a kinek adataival annál érdemesebb lesz e helyen foglalkozni, minthogy egyik műve talán a muhammedán vallástörténelemnek legfontosabb forrásai közé tartozik s épen azon kornak végső határán áll, a melylyel foglalkozni akarunk. Ez az író *Abū Muhammed Alí b. Ahmed b. Hazm* *). Munkája «a vallások s szektákról» a legérdekesebb adatoknak egész halmazát foglalja magában. Miután a szerző, a ki a XI. század első felében

fiche Streifzúge auf dem Gebiete des Islams, p. 8. és kk. *Goldziher*, Z. D. M. G. 41. k. 43. l.

*) Ezen igen érdekes egyéniségét a muhammedán vallástörténelemnek megfelelően méltatta s helyét a muhammedán theológiában kijelölte, *Goldziher*, Die Zähriten, ihr Lehrsystem und ihre Geschichte, 115. s. köv. II. A reá vonatkozó bibliografiai adatokat összeállította *Steinschneider*, Polemische und apologetische Literatur zwischen Muslimen, Christen und Juden, 22. s. 99. II. Ibn Chalikánnál (ed. Wüstenfeld, 5. f. 38. l.) említett munkáin kívül a következő munkákat idézi a «Vallásokról és szektákról» való művében: cod. Leyden 1982 (Warner 480) I. 2. r. s. 13. r. egy vitairatát a híres orvos, Muhammed b. Zakarjá *al-Fází* ellen, II. 150. egy vitairatot orvnekek ellen. L. még *Goldziher*, Die Zähriten 116. l. 1. j.

élt, philosophusok, brahmánok, párszik, zsidók és keresztyének ellen polemizál, a kiknek vallását némely vallásos okirataik vagy más kevésbbé hiteles források alapján ismeri is, érthető, hogy befolyásukat a muhammedán szekták alakulására észrevette. Egyébiránt lehetséges az is, hogy mások már előtte kimondották azt, hogy a hæretikus szekták keletkezése idegen befolyásoknak tulajdonítandó, minthogy a különböző vallások híveinek akadálytalan érintkezése bő alkalmat szolgáltatott azoknak, hogy egymásnak tanait megismerjék, a mit legjobban bizonyít azon ága az arabs irodalomnak, mely a «vallásokkal s szektákkal» foglalkozik, a mely a különböző vallásoknak nem megvetendő ismeretéről tesz tanúságot. Innen van, hogy némely muhammedán írónak adatai, különösen a párszizmusra nézve, még ma is értékkel bírnak. Ezeknek figyelembevételre indított bennünket arra, hogy Ibn Hazmnak adatait tárgyalásunk alapjául vegyük.

Ibn Hazm az általa muhammedánoknak tekintett hæretikusokat négy csoportba sorozza¹⁾, a *mu'taziliták*, *murgiták*, *s'íták* és *chârigiták* csoportjaiba, a melyek közül az első kettőre még lesz alkalmunk visszatérni. Miután azoknak legsarkalatosabb nézeteit fölemlítette, a következőket mondja²⁾ «Az iszlámnak nevét fölveszik azonban olyanok is, a kikre nézve a vallásos pártok mind egyetértének abban, hogy nem muhammedánok. Ilyen a chârigitáknak egy része, a mely szerint az ima reggel s este egy egy térdhajtásból áll, ilyenek azok, a kik az unokákkal és az unokahugokkal való házasságot megengedettnek tartják³⁾, a kik szerint a József szúrása nem tartozik a koránhoz⁴⁾ . . . Ilyenek továbbá azon tulzók a mu'taziliták közül, a kik a lélekvándorlást tanítják⁵⁾, a kik a disznónak zsirjáról s agyvelejéről azt mondják, hogy szabad azokat eledelül használni; . . . egyes tulzók a szuniták közül, a kik azt állítják, hogy vannak a jámborok közt olyanok, a kik kitünőbbek a prófétáknál s angyaloknál s hogy a ki az Istennek lényét megismerte, arra nézve a köteleességek s törvé-

¹⁾ Az idézett kézirat I. 135. r. s. köv. II.

²⁾ 135. v.

³⁾ V. ö. Al-Sahrasztáni, Haarbrücker ford. I. 144. l. Ezt a korán világos tilalma ellenére tették, Szûra IV. 27. v.

⁴⁾ Al-Sahrasztáni I. 145. l.

⁵⁾ Ezekről alább még lesz szó.

nyek megszűnnek.¹⁾ Egy részök az Istennek incarnatióját tanította, mint pl. *al-Halláj*. Voltak a s'íták közt is olyanok, a kik tulzásba estek s azt állították, hogy 'Ali b. Abi Talib s az utána következő imámok istenek, mások pedig azt, hogy próféták, s a lélekvándorlásban is hittek, mint pl. *al-Szejjid al-Ĥimjari*²⁾ a költő s mások. Voltak, a kik *Abu-l-Chattáb Muhammed b. Abi Zejnab*³⁾, *al-Mugira b. Abi sza'id*⁴⁾, *Abu Manzúr al-Ig'li*⁵⁾, *Bazig al-Ha'ik*⁶⁾, *Bunan b. Szam'an al-Tamimi*⁷⁾ s mások prófétaságában hittek, a kik 'Alinak e világba való visszatérését hirdették, a koránnak szavait nem vették szószertint s azokat átvitt értelemben magyarázták. Ezek szerint a koránban az «ég» alatt 'Alit, a «föld» alatt társait, a fölládozandó tehén alatt «azt a bizonyos asszonyt, t. i. Ájisát, az «igazság» alatt szintén 'Alit, «Gibt» és 'Tagüt» bálványok⁸⁾ alatt pedig azt «a két bizonyos embert» t. i. 'Abü Bekrt és 'Omart kell érteni.»

«Mindezek a pártok, úgymond I. H., nem bírnak semmiféle bizonyítékkal, csak szívöknek sugallatát követik.»

Eredetöket a hatalmokra s műveltségökre büszke perzsáknak ellenkezésére vezetí vissza, melylyel az iszlámot fogadták. Szerinte azok ártani akarva az iszlámnak, eselből áttértek, hogy vallásos kérdésekben a legnagyobb zavart okozhassák.⁹⁾

Ibn Hazm tehát belátta azt, hogy az iszlám számtalan eretnek jelenségeinek oka az idegen befolyásokban rejlik, esakhogy ezeket öntudatos ármánykodás művének tekintette, míg mi valószínűnek tartjuk, hogy a perzsák áttérése őszinte volt ugyan¹⁰⁾, de

¹⁾ Mindeme jelenségeket még bővebben tárgyalni fogjuk.

²⁾ Agánl VII. 2. s. köv. II.

³⁾ Al-Sahr. I. 206. s. köv. I.

⁴⁾ U. o. 203. l.

⁵⁾ U. o. 205. l.

⁶⁾ U. o. 207. l.

⁷⁾ U. o. 171. l. Mindezeknek szereplését érinti v. *Kremer*, *Geschichte des herrschenden Ideen des Isláms* 193., 377. s. köv. I.

⁸⁾ Szûra IV. 54. v. Al-Sahrasztáni is említ ilyen allegorikus magyarázatokat, melyek a s'íták között igen el voltak terjedve.

⁹⁾ A helyet közölte I. H. munkájának bécsi kézírata alapján v. *Kremer* az i. h. 10. s. köv. II.

¹⁰⁾ Kivételt kell azonban tennünk azokkal, a kik Fihriszt I. 338. l. fel vannak sorolva.

mivel képzeteket, a melyek századokon át nemzedékről nemzedékre öröklődtek, nem lehet egyszerre kiirtani, s szokásokat, törvényeket, a miket idegen népszellem teremtett meg, nem lehet hirtelen fölvenni, azért érthető az is, hogy az öntudatlanul még mindig működő régi árja vallásos képzetek befolyásolták az iszlám fölvétele után is a perzsák vallásos gondolkodását s életét, úgy hogy az ő iszlámjoknak egészen sajátos jelleget kölcsönöztek. A charigiták két térd hajtásában, a melyek az imát pótolják, talán a Goldziher által sokszorosan kimutatott régi beduin oppositiónak egy maradványa rejlik. Az I. H. által felsorolt egyéb eretnecségekben nem nehéz buddhisztikus tanoknak (lélekvándorlás és incarnatio) befolyását észrevenni, a melyről azonban még részletesebben fogunk szólni. E jelenségek mindenesetre azt bizonyítják, hogy azon kifejlődött kulturával bíró népek szelleme, a melyek vallásukat az iszlámmal föleserélni kénytelenek valának, nagy küzdelmeken ment keresztül, míg végre saját egyéniségüket s szellemi birtokukat némileg érvényre emelve, az iszlámnak azt az alapot adták meg, mely egyéniségöknek leginkább megfelelt.

II.

A lélekvándorlás tana.

A lélekvándorlás tana, mely Indiából¹⁾ indult ki s már a görög klasszikus írók előtt is ismeretes volt, helyet talált egyik-másik előázsiai gnosztikus szektának tanai között is s ezen az úton ismerkedtek meg vele a muhammedán írók. A korábban még nincs szó erről a tanról s az araboknak sejtelmök sem volt róla²⁾. Mindamellettt miután megismerkedtek e tannal³⁾, voltak olyanok, a kik a korábban keresték s megtalálták azt.

¹⁾ Az arabok előtt ismeretes indiai tanokat a lélekvándorlásról I. Sahr. II. 362.

²⁾ Al-Sabrazstáni II. 339. l. említi ugyan, hogy voltak arabok, a kik a lélekvándorlásban hittek, de az összefüggés mutatja, hogy ott egészen másról van szó, csak al-Sahr. tetszett ama nézetének ezt a nevet adni.

³⁾ Al-Sahr. a szabaeusoknak (II. 75. l.) s két dualisztikus szektának, a melyeket, *Kainawija* és *Sijanijdna* nevez (I. 297.) tulajdonítja a lélekvándorlás tanát. Valószínűleg a gnosztikus *kainidkat* és *ehjonidkat* kell értenünk ama szekták alatt.

Épen azon férfiak között, a kik az iszlámban a rationalismust képviselték, a kik az Istennek szellemi voltát, az akarat szabadságát, az Istennek igazságos világuralmát hirdették, ginnek s boszorkányok létét tagadták, épen ezen rationalisták között, a kiket mutazilitáknak neveztek, akadtak olyanok, a kik a lélekvándorlás tanának híveivé lettek¹⁾. A jelenség azonban megmagyarázható. Egy merész mutazilita sejhnek, *Ibráhím b. szajjár al-Nazzánnak* hívei, vagy épen tanítványai, Ahmed b. Hájit és Ahmed b. Mánus léptek föl e tannal. Nézetök szerint az Isten egykor mind a lényeket tökéleteseknek és boldogoknak teremtette, mert lehetetlen, hogy az Isten teremtményei kezdettől fogva tökéletlenek s szenvedésekre teremtettek lettek volna. De csak egy részök cselekedett mindig jól, más részök vagy részben jól, részben rosszul, vagy mindig rosszul cselekedett. Azok, a melyek mindig jól cselekedtek, a paradicsomba jutottak, vagy angyalokká lettek, a melyek mindig a rosszat cselekedték a pokolba, vagy sejtánokká lettek, az ingadozók osztályának lelkei az e világi teremtményekbe kerültek, a hol cselekedeteik szerint jó vagy rossz sorsban részesülnek. Eltérők a nézetek, hogy a lélekvándorlásnál az embernek lelke állatba is juthat-e, vagy minden lénynek lelke csak a maga fajához tartozó teremtményben lakozhatik²⁾. A *Dahrija* nevű szekta, mely a világ örökkévalóságát tanította, az utóbbi nézetet vallotta, az előbbi a fentemlített két mutazilita és a híres orvos, *'Abu Bekr Muhammed b. Zakarijá ab Rázi*³⁾, a ki ebbeli nézeteinek egy *Al-'ilm al-'iláhi* című munkájában ad kifejezést. Erről nemcsak Ibn Hazm értesít bennünket, hanem *Maimonides* is, a ki nagy philosophiai művében⁴⁾ fölhozza al-Rázi nézeteit, melyek arra nézve

¹⁾ *Ibn Hazm* I. fol. 36. r. *Abu-l-Ma' átt Abd al-Malik al-Ghucejni*, *Kitáb al-irsád fi 'usul al-'itikád*, leideni kézirat, cod. Gol. fol. 60 v. Al-Sahr. I. 62. *Fachr al-Din al-Rázi*, *Kitáb al-muhássa*, leid. kézir. cod. Landberg, 565. 38. l. U. a. *Mafáti'h al-gejb* IV. 57. l.

²⁾ A lélekvándorlás neve arabul «tanászueh», az állatok testében való lélekvándorlásra külön szó van: «maszch». Erről külön fejezetet találunk *'Abu Al-Leit Al-Szamarkandi* misztikus írónak munkájában, *Busztán al-'arifin* kairói marg. kiad. 184. s. köv. ll., a kinél azonban ez inkább metamorfózist mint metempsychosist jelent.

³⁾ *Ibn Hazm* U. o.

⁴⁾ *Guide des égarés* III. 67. l. a hol Munk Maimóni egy másik nyilatkozatát is idézi.

igen jellemzők. Megtudjuk általa, hogy a nagy orvos azt bizonyította művében, hogy az emberi életben előforduló bajok, gondok, fájdalmak és szenvedések sokkal felülmúlják örömeit, úgy hogy *létezése* valóságos csapás reá nézve. Ez tehát a pessimistikus alap, a melyre al-Rázinak tana a lélekvándorlásról épült, a mely tan ama rationalaistáknak theodiceája. Így e nézetek, habár első pillanatra különöseknak látszanak is előttünk, igen érthetők lesznek. Honnan vannak a teremtmények szenvedései? Miért kell szenvedniök? — A bennök lakozó idegen vándorló léleknek, úgy mondanak, kell megbűnhődnie tetteiért. Olyan muhammedánnak, a ki a korán és a próféta szunnájának betűjéhez ragaszkodott, mivel nem keresett igazságot Allah tetteiben, nem volt szüksége a kérdésnek illetén megoldására, de igenis a rationalistának, a ki eszében s erkölcsi ítéletében föltétlenül bízott s mindenütt igazságot keresett. Tanulságosak e jelenségek azért is, mert azt mutatják, hogy pessimismus és buddhismus épen úgy vonzották egymást a X. mint a XIX. században.

Al-Rázitól a következő versek maradtak ránk¹⁾, a melyek nézeteire is világot vetnek:

«Életemre, nem tudom, hová vezet utam,
Habár a hanyatlás arra tanít, hogy gyors a távozás,
S hol van a szellemnek helye, ha kőnegy
Az összeomló csarnokból, a pusztuló testből?»

Ahmed b. Hájit és Ahmed b. Mánusz a lélekvándorlást találták kifejezve a koránnak eme szavaiban: «Ó ember, mi csábított el téged a te kegyelmes Uradtól, a ki téged teremtett, alkotott, képezett, s *összetett oly alakban, a minőben akart?*»²⁾

Volt azonban e két mu'tazilita egyikénél a metempsykhosisról való tannak igen sajátos következménye is.³⁾ Ha az állatokban büntetésből szenvedő lelkek vannak, természetes, hogy ezeknek, épen úgy, mint az embereknek, Isten által küldöttekre, prófétákra

¹⁾ *Ibn 'Abi Usejbia* ed. Müller I. 315. l. A lélekvándorlás képzetét használja fel a pessimistikus költő 'Abu-l'Alá al-Ma'arri is, midőn azt mondja: «Ha igaz a lélekvándorlás, úgy te Mózes vagy, atyád pedig a feláldozott Izsák volt» *Diván Szalát al-sand*, ed. Kairo 1303. l. 64. l.

²⁾ LXXXII. szúra 6—8. v.

³⁾ Sahr. az id. h. Fachr al-Din Al-Rázi u. o. Ibn Hazm. I. fol. 31. v. és fol. 145. v.

van szükségök, s ezt a sajátos tan, melyet Ibn Hájit állított fel, két korán verssel igyekezett bizonyítani. Az egyik (Szúra 6, 38.) szerint ugyanis minden állatfaj külön közösséget (umma) képez, a másik szerint pedig (Szúra 35, 22.) nincsen közösség, a melyben próféta ne lépett volna fel, világos tehát, úgy gondolja dogmatikusunk, hogy az állatok között is kell prófétáknak lenniök.

A lélekvándorlás tana azon zsidó vallásbölesészek részéről is, a kik a mu'tazilita iskolához tartoztak, vagy kiválóan annak befolyása alatt állottak, nagy határozottsággal utasítottak vissza. *Száadja al-Fajjúmi*, babyloniai iskolafő a X. század első felében, a ki egyik igen nevezetes alakja a zsidó vallástörténelemnek, vallásbölesészeti munkájában¹⁾ megtámadja a lélekvándorlás tanát, a melyet egy zsidó eretnek szekta már elsajátított, később pedig egy karaita irónál találkozunk a lélekvándorlás tanával, a ki külön fejezetet szentel neki, a melyben ezáfolgatja azt²⁾. Legkeményebben támadta meg annak pessimistikus alapját *Maimonides*, a kit azonban különösen némely arabs költők pessimismusa nézve ebben Jehuda Halévi már megelőzött.

Sokkal nagyobb volt a lélekvándorlás tanának befolyása a túlzó sí'itákra. *Al-Sahrasztáni* szerint ezek a lélekvándorlás és incarnatio tanaira nézve mind egyetértének. «Tényleg, úgymond al-Sahr, a lélekvándorlás tana minden vallásos közösségnek egyik szektájánál megtalálható, így a mágusok közt a mazdakitáknál, az indusok közt a brahmánoknál, egyeseknél a philosophusok és sabbæusok közül.» A sí'itáknak különösen az *al-Churramija* nevű ága volt ismeretes arról, hogy e tanhoz csatlakozott, de azért a sí'iták valamennyien igen hajlandók voltak azt elfogadni, úgy hogy midőn a későbbi muhammedán mystikusok az incarnatio tanát fölvették, ez a sí'iták befolyásának tulajdonították.³⁾

A *Churramija* név alatt a muhammedán írók, úgy látszik,

¹⁾ *Kitáb al-amánát wa-l-iftigádát*, ed. Landauer, 207. s. köv. v. II.

²⁾ *József al-Basír*, *Kitáb al-muhtavi*, dr. Kaufmann D. orsz. rabbi-képző intézeti tanár kézirata, fol. 89. r. A munka szerzőjéről l. *Frankl*, *Ein mu'tazilitischer Kalâm* (Sitzungsberichte der phil. hist. Cl. der kais. Akad. LXXI.) 169. s. köv. II. U. a. szerzőtől, *Beiträge zur Litteraturgeschichte der Karäer* (A berlini Lehranstalt für die Wissensch. d. Judenthums V. értesítőjében) 5. s. köv. II.

³⁾ *Ibn Chaldün*, *Mukaddima* 394. s. köv. I.

mindazon kommunisztikus irányú szektákat értik, melyek az iszlám első századaiban, különösen Perzsiában keletkeztek. *Abdallah* b. Mu'avijának tulajdonítatik a legrégebben a churramita szektának alapítása.¹⁾ A lélekvándorlást s az incarnatiót is tanította. A lelkek szerinte emberből emberbe vándorolnak s az egyiknek bűnei a másikon toroltatnak meg. Így vándorolt az Istennek szelleme is e sítá nézete szerint, míg végre ő hozzá jutott, a ki annak incarnatiója és prófétája.

A churramita szektához tartoztak a fönnebb említett Abú Mansúr al-'Igli nevű álprófétának hívei is, a kik a korának törvényeit allegorikus módon magyarázták, hogy így azok nyügétől megszabaduljanak²⁾, úgyszintén egy Bábek nevű álpróféta, a kinek életéről érdekes adatokat tartott fenn számunkra egy tizedik századbéli író, a melyekben az álpróféta ellenségeinek elbeszélését híveinek mondáival egyesíti.³⁾

Nem nehéz fölismerni az eddig felsorolt jelenségekben az indiai és perzsa befolyásokat. A rationalisták, a kik a rossz keletkezésének s eredeti okainak kutatásával foglalkoznak (a mely problémának megoldása a perzsa vallásos gondolkodás fölött dominált), a lélekvándorlás tanának segítségével akarnak kielégítő világnézetet nyújtani, a perzsa emberistenítés befolyása alatt lépnek föl az ultraszíták emberi bálványai, a régi tanok erejének megtörte s az új eszméknek még meg nem szilárdult hatalma magyarázza meg az iszlám vallásos és erkölcsi institúcióival szemben való engedetlenséget, a melyre az allegorikus koránmagyarázat csak az útát nyitotta meg.⁴⁾

III.

Álpróféták.

Sajátságos jelenségei az iszlám első századainak a pseudo-próféták. Igen számosan léptek föl e korban az iszlám országai-

¹⁾ Al-Sahr. I. 171. l.

²⁾ Al-Sahr. I. 206. l.

³⁾ Fihriszt, I. 342. s. köv. II.

⁴⁾ Igen érdekesek a lélekvándorlás tanára nézve al-Mas'udi megfigyzései, Frairies d'or II. 269. l., IV. 65. l., VI. 379. l.

ban azon kijelentéssel, hogy ők épúgy mint Muhammed, az Isten-től küldettek. Némelyek közülök ravasz politikai kalandorok voltak, a kik azt hitték, hogy céljokat így könnyebben valósíthatják meg, mások pedig rajongók, a kiknek lelkületére Muhammed példája volt befolyással. Még a legnagyobbak is közöttök csak igen rövid ideig tarthatták magokat, a mi kis részben azt bizonyítja, hogy egyéniségök nem bírt olyan értékkel és súlylyal, hogy maradandó hatással lehettek volna, de leginkább azt, hogy az iszlám országaiában a mértékadó körök, különösen a «fukahá», a muhammedán vallásos tanok és törvények által sokkal józanabb irány követésére indítottak, hogysesem ilyen mozgalmaknak tért engedtek volna.

Habár a muhammedán vallásos gondolkodás mystikus irányával alább még foglalkozni fogunk, mégis már itt akarunk jellemezni egy II. századbéli muhammedán pantheistát, a ki a régibb muhammedán mysticismusnak egyik kimagasló alakja, de szereplése miatt az álprófétákhoz sorozhatjuk. Ez a szomorú sorsra jutott mély érzésű mystikus: '*Abú Muğith al-Huszejn al-Hallág*.*)

Születési helyére nézve a nézetek eltérők, némelyek szerint Bejdá'-ban, mások szerint Niszábúrban, ismét mások szerint Mervben született. Vannak még más eltérő adatok is, úgy hogy a legrégebb tudósító, egy X. századbéli író, Ibn 'Abi al-Nedim lehetetlennek mondja al-Hallág születési helyének megállapítását. Annyi azonban mégis bizonyos, hogy Perzsiában született. Némely írók szerint a híres misztikusnak, Abú-l-Kaszim al-Ġunejdnek volt tanítványa. Nagyapja mágus volt. Ő maga mindig a mystikusok nyelvén beszélt és írta meg munkáit. Az incarnatió tanát hirdette s önmagát is incarnatióknak tartotta. Az imént említett X. századbéli író egy ellenséges indulatú értesítést tartott fenn számunkra, a mely azonban régiségénél fogva némi érdekléssel bír. Ezen értesítés szerint al-Hallág szemfényvesztő lett volna, a ki a szúfi-k (mystikusok) tanait és kifejezésmódjokat (terminusaikat) a maga céljaira felhasználta, a ki mindenféle tudományhoz akart

*) L. c. *Kremer*, Die herrschenden Ideen etc. 70. s. köv. II. Az általa említett forrásokno kívül *Fihriszt* I. 190. s. köv. II. *Al-Sa'irani*, *Lawa'ikih al-'ancár fi tabakát al-'achjár* I. 143. s. köv. II. *Al-Bérini* Chronológiája 211. l. l. még Haarbrücker adatait al-Sahr. fordításában II. 417. l.

érteni, a valóságban pedig tudatlan volt, e mellett vakmerő a fejlődelmekkel szemben, összeesküvő, a ki a rendet föl akarta forgatni. Társai előtt magát Istennek mondta, az incarnatiót tanította, külsőleg a királyokkal szemben sí'ismust, a néppel szemben pedig szüfismust mutatott. Szorongattatván, úgymond az Ibn Abi al-Nedimből idézett író, *al-Haszan 'Alí b. 'Iszának* adatott át, a ki vitatkozásba elegyedett vele s tudatlanságát kimutatta. Végül még azt is szemére vetette, hogy nem tudja ő maga sem, hogy mit mond. Példakép al-Hallág egy munkájából a következő szavakat idézé: «Jaj nektek, emberek, majd lejön a fényeskedő világosság ura, a mely csillog, miután fényeskedett.» «Mennyi szükséged volna a művelődésre!» tevé hozzá a tiszta kifejezésre sokat adó hivatalnok.

Hogy al-Hallág szemfényvesztést is üzött, arra I. A. al-Nedim egy elbeszélést közöl. Egyszer kezével egy mozdulatot végzett, mire a körülötte levőkre pézsma kezdett hullani, újabb kézmozdulatára pedig drachmák hullottak. Egy értelmes néző erre megjegyző: «Látok ösmeretes, közönséges drachmákat, de csak akkor hihetünk neked, ha olyan drachmát adsz nekünk, melyen a te neved s az apád neve van.»

«Hogyan, feleli al-Hallág, hiszen ilyet nem csinálnak?»

«A ki ide tudja varázsolni azt, a mi nincs itt, az készíteni is tud olyat, a mit mások nem készítenek» volt a hitetlen néző válasza.

Ezen elbeszélések azt mutatják, hogy al-Hallág hosszú ideig igen széles körökben nagy népszerűségnek örvendett s épen e népszerűségének, a mely esetleg veszedelmessé válhatott volna, tulajdonítható a kalifa kegyetlen eljárása vele szemben. Az alsóbb néposztálynál szemfényvesztései által lett híressé, a jámborok előtt életmódja s szüfistikus tanai rejtették el az eretneket, sőt a fejlődelmeket is félrevezethette, a midőn sí'ismus felé hajló tanokat hangoztatott előttök, a mely tanok a fejlődelmek tekintélyét igen magasra emelték.

Munkáinak reánk maradt czimei azt mutatják, hogy egy-némelyiknek igen zavaros lehetett a tartalma, de mutatják a különféle befolyásokat is, a melyek alatt fejlődött. Egynek a czime «*Al-adl va-l-tauhid*», (Igazság és egység) a régibb racionális dogmatikára, mint forrásra vall. Viszont más munkák, mint pl.

«A teremtett és örök betűk- meg az általános nevekről» msytikus eredetűek. Alchymiával is foglalkozott.

Mindeme munkáiból azonban csak egyes mondatokat, verseket ismerünk, a miket jámbor szüfik tartottak fenn számunkra, a kik nem tudták elhinni, hogy a kinek munkáiban esetleg mély és igaz vallásos érzésnek kifejezésével találkoztak, eretnek lett volna. Így találunk több neki tulajdonított mondást al-Sa'ráninak biográfiai munkájában,¹⁾ a melyek közül néhányat idézünk:

«A ki egyebet is lát, mint az Istent, az nem mondhatja, hogy megismerte az egy Istent, a kiből a dolgok erednek.»

«A ki az igazságot (az Istent) a hitnek világosságával akarja elérni, olyan mint a ki a napnak világosságát a gyertya világa mellett akarja fölkeresni.»²⁾

Érdekes misztikus versek a következők:

«Ninesen köztém s az igazság (Isten) között kettő,³⁾

«Nincs bizonyíték koránversek és következtetésekben.»

«A bizonyíték, a mely az övé, tőle ered, hozzá vezet, benne van,»

«Az igazság, melyet a tudásban s a korábban találtunk.»

«Ez az én létem, nyílt állításom, nézetem,» [som]

«Ez egyesülés*) ez tanúságtétele az Isten egysége mellett és hitvallá-

«Ez megnyilatkozása az igazság világosságának, fény,»

«A mely bizony ott csillog az ő magaslatain a fejedelem által,»

«A ki nem bizonyítja mesterségesen a teremtő létét.»

Az Isten nevéről a következőket mondja:⁴⁾

«O titok, titok, mely oly finom,»

«Hogy elrejtőzik minden élő gondolata előtt»

«S mégis kívül-belül megnyilatkozik»

«Minden dolognak, minden dologban.»

Mindezekből al-Hallág mysticismusa világos, a melyet azonban kortársai nem tartottak volna eretnekségnek. Az a mi az iszlám hivatalos képviselőit arra indította, hogy ellenségei legyenek, különösen azon mondása volt: «'Aná al-ħakk» (Én vagyok az Isten).

¹⁾ Az i. h.

²⁾ Az Isten csak a benne való elmerülés által ismerhető meg.

³⁾ Közvetítő, összekötő kapocs, mert egészen elmerültem benne, azonos vagyok vele.

⁴⁾ «Tavahhud.» E terminus eredetéről l. alább 34. l.

⁵⁾ Fachr al-Din al-Rázi, Mafatih al-gejb I. 225. l.

Hasonló nyilatkozatokat tett műveiben s leveleiben is, a melyek természetesen a muhammedán vallásos tudatnak igen kemény megsértései voltak. Ezen körülmény, valamint az is, hogy híveket tudott magának szerezni, végre a hatalom képviselőit lépésekre kényszerítette ellene.

Egyik forrásunk ¹⁾ szerint Szúsz városában fogatott, el, miután tagadta, hogy ő al-Hallág lenne. Egy másik elbeszélés szerint a kádik előtt szunnitának vallotta magát. Az előbbi elbeszélés ellentétben áll al-Hallág azon bátor magatartásával, s nyugalomával, melyekkel később a vele történeteket eltűrte. A kádik által kihallgattatván, a kik elé a lázadástól féltő al-Muktadir ²⁾ kalifa által állíttatott, azoknak egyike, Abú-l-'Abbász b. Szurejg nem akart fölötte ítéletet mondani. Azonban egy másik, Abú Bekr b. Dáwúd ³⁾ nem habozott a kalifának tetsző ítélet hozatalában, a miben társakra is talált.

Hiába figyelmeztette al-Hallág bírját arra, hogy ő igaz muszlim, szunnita, nem chárígita, az ítélet megírásával foglalkozó kádik nem hallgattak reá. Az ítélet kimondása után a kalifa parancsára ezer korbácsütést kellett elszenvednie, végtagjai levágtak, teste elégtetett, fejét pedig Bagdádnak egy hidján kitétték. Ilyen véget ért a misztikus író, a ki az Elő-Ázsiában elterjedt tanoknak az incarnatióról prägnans kifejezést adott. Hívei holtá után azt hirdették, hogy a halálítélet al-Hallágnak egy hasonmásán hajtattott végre, ő maga még vissza fog térni, hogy megbüntesse ellenségeit. Igazhitősége felett a dogmatikusok és mystikusok között késő századokig nézeteltérések uralkodtak.

Al-Hallágnál sokkal nagyobb politikai jelentőségre tett szert egy al-Mukanna ⁴⁾ nevű kalandor, a ki al-Mahdi kalifa alatt ⁵⁾ hasonló tanokkal lépett fel, a lélekvándorlást tanítva, önmagát az isteni szellem incarnatiójának hirdetve. Al-Mahdinak három seregét verte vissza, míg végre sikerült a kalifa egyesített seregeinek a

¹⁾ Fihriszt, az i. h.

²⁾ Egy al-Sa'rání által idézett adat szerint Ga'far b. al-Mu'tadid alatt ítéltetett halálra.

³⁾ *Ibn Challikán* egy Abú 'Omér nevűt említi.

⁴⁾ *Weil*, *Gesch. der Chalifen* II. 101. s köv. II.

⁵⁾ Al-Tabari, *Annales* III. 484. s köv. I. 494. I. s a *Weil* által idézett forrásokat.

várat, a melybe visszavonult, elfoglalni, ő maga azonban megmergezte magát, palotáját pedig mindenestől elégette.¹⁾ Hívei azt hitték róla, hogy az égbe fölszállott s hogy még vissza fog térni.

Hasonlót mondtak az omajjád dynastia megdöntőjéről, Abú Muszlim al-Churasániról, a ki életében ugyan csak politikai szerepet játszott, de mivel azon országban, a hol hatalma egész teljességében nyilvánult, a nép egykönnyen el nem felejtette, halála után működésének vallásos jelentőséget tulajdonítottak. Egy régi tudósítás szerint ²⁾ voltak Choraszában emberek, a kik őt az imánnak tartották, egy Iszħak nevű ember pedig Mávará al-nahr tartományban az ott lakó törököknek hirdette Abú Muszlimnak prófétaságát s egykor leendő visszatértét. Megjelenéséig Rejjnek hegyei közt van fogva. Ezen Iszħakról mások ismét azt beszélték, hogy magát Zarathustra által felhatalmazott prófétának tartotta. Az Abú Muszlimhoz, eme vérszomjas hadvezérhez fűződő tanokban s mondákban, a melyek a muhammedán eretnekek hazájában, Perzsiában keletkeztek, ismét csak a perzsa emberistenítésnek befolyását kell látnunk, a mely évszázadokon át tápláltatva s nagyra növesztve nem volt egykönnyen kiüríthető a lelkekből. Mintha kiolthatatlan szomjúság lakott volna a perzsákban emberi istenek után, úgy keresték a kiválóbb egyéniségeket, hogy azokat bálványaikká tegyék. S a vágy az istenség incarnatiói után ki is elégtetett, a népszellem megteremtette magának az egyéniségeket, a melyek az incarnatió tanát képviselték. Hogy az Abú Muszlimban hívő szekta egészen perzsa eredetű, bizonyítja azon körülmény, hogy egyik forrásunk tisztán churasáninak, egy másik pedig a mazdakiták egyik ágának nevezi.

A synkretismust, mely az iszlám első századaiban különösen Perzsiában keletkezett, legjobban világítja meg egy álprófétának Beháferid b. Mäh Ferudinak ³⁾ tana, a ki Abú Muszlimnak kortársa volt. Ezen álpróféta eredetileg mágus volt, de azután saját

¹⁾ *Al-Bérini* (211. l.) említi, hogy még az ő idejében is voltak Mávará al-nahr tartományban olyanok, a kik az *al-Mukanna'* vallását vallották. Története, a mely eredetileg perzsál volt megírva, lefordítottat arabra is.

²⁾ *Fihriszt* I. 344. l. V. 5. Sahrastáni-Hnarbrücker I. 173. s 293. II.

³⁾ *Fihriszt* I. 344. l. *Al-Bérini*, 210. l. Al-Sahrastáni I. 283. l. Az utóbbi a Beháferidja szektát a Szejszántijával együtt említi, alapítójának pedig Chawáft Niszábúrból mondja.

tant állított fel, a melynek elfogadására különösen a mágusokat szólította fel. Elismerte a Zarathustra próféta-ságát, de a perzsák törvényeivel igen sok dologban ellentétes állást foglalt el. Megtiltotta a borivást, az anyákkal, leányokkal s nővérekkel való házasságot (a perzsa szokás ellenére). Hét imát parancsolt,¹⁾ a miket térden állva s a nap felé fordulva kellett elvégezni. Mindezek egy perzsául írt könyvben voltak megírva. A borivás tilalma, a vérrokonokkal való házasság eltiltása, a hét ima muhammedán befolyásra vallanak. Nem esoda tehát, hogy midőn 'Abú Muszlim egyszer Niszabúrba jött, a *móbedok* (papok) azon panasszal járultak eléje, hogy Beháferid az iszlámot meg az ő vallásukat meghamisítja. Beháferid az iszlámra való áttérésre kényszerítettet, de azután mégis boszorkánysággal vádoltatván, kivégeztetett. Hívei azt állították, hogy sárga lovon a mennyekbe fölszállott s egykor ugyanazon a lovon fog visszatérni, hogy ellenségein boszút álljon.

*Al-Béráni*²⁾ egy perzsa ifjúról Ibn 'Abi Zakarijá' al-Tamnimiről is tesz említést, a kinek nézetei még tarkább keveréket képeznek. Föllépésre astrologiai számítások indították, a melyek azt mutatják, hogy a perzsák várva várták az időt, a melyben uralmukat visszanyerhetik. Várakozásaik s reményeik teljesülésének idejét asztrologiai számításokkal igyekeztek meghatározni. Van valami meghatározó azon convulsiókban, a melyekkel e vén, egykor oly hatalmas kulturnép saját szellemét az iszlám tanaival s társadalmi intézményeivel szemben megóvni akarta, habár e védekezése néha oly eltévelyedett jelenségekben nyilvánul, mint a minők e pseudo-próféták.

Még egy ilyenről vannak bővebb adataink, Abú Ga'far Muhammed b. 'Alí b. al-Salamgániról,³⁾ Ez is tanította a lélekvándorlást és incarnatiót, elengedte az imádkozást és a hőjtöt meg az iszlámnak egyéb intézményeit, megengedte a vérrokonokkal való házasságot. Ezekben ismét világos a perzsa befolyás.

Tanaít több munkában fejtette ki, a melyek közül egy, a

¹⁾ Ibn Abi al-Ne'im szerint, épen úgy mint az iszlám csak ötöt.

²⁾ 213. l.

³⁾ *Führer* I. 196. s. 360. l. még több helyen. *Al-Béráni* 214. l. *Ibn al-Athir*, *Tarich al-Kamil* 322. év. *Abulfeda* *Annales*, ed. Reiske II. 382. l. *Ibn Chalikán*, ed. Wüstenfeld II. 129. l.

melynek czíme *A hatodik érzék* volt, a vallásos törvények elhagyásáról szólott.

De ha a perzsa népszellem fáradhatatlan volt álpróféták s eretnek tanok létrehozásában, az iszlámnak hí képviselői, a kik a koránhoz és a próféta szunnájához ragaszkodtak, a theologusok (fukahá) ép oly fáradhatatlanok s kegyetlenek voltak az eretnekség kiirtásában. Ibn al-Salamgáni, a ki társaival együtt darab ideig rejtőzködött, végre a vezir Ibn Mukla által elfogatott s a jogtudósok (a kik egyszersmind theologusok voltak) ítélőszéke elé állíttatott. Itt híveinek azt parancsolták, hogy adjanak kifejezést Ibn al-Salamgáni iránt való tiszteletlenségöknek, így akarván megtudni, hogy valóban az Isten incarnatiójának tartják-e. Az egyik vonakodva eleget tett a felszólításnak, a másik azonban megeskölte al-Salamgáni szakállát s fejét, e szavakat mondván: «Iláhi, szejjidi» (Istenem, uram). Ezek után Ibn al-Salamgáni tagadása hiába való volt, hozzá hí maradt társával együtt keresztre feszítettet és elégettetett.

Az álpróféták azonban nem értek mindig ily szomorú véget. Úgy látszik, komolyan csak akkor üldöztek, ha egyéniségök ereje őket veszedelmesekké tette s ha az incarnatio tanítása által az e felfogáshoz annyira ragaszkodó perzsákat s az Indiával érintkező muhammedán népet magokhoz vonzották. Később, különösen midőn az Eufrátes melletti nagy kultúrvárosokban a rationalismus mindinkább uralkodó lett, az uralkodó néposztály, melyben már szkeptikusok is lehettek szép számmal, egyáltalában nem vette már komolyan ezen álpróféták ügyét. Egy spanyolországi író, *Ibn Abdi Rabbihí*, «*Al-ikd al-farid*» czimű munkájában¹⁾ egy rövid fejezetet szentel az álprófétáknak, a melynek adatait történetirőkből merítette²⁾ s a melyeknek hitelességében, daczára adomaszerű természetöknek, nincs okunk kételkedni. Bennök számos álprófétát említ, a kik különösen al-Mahdi s al-Mamún kalifák idejében léptek föl s kihallgatásuk rendesn azzal végződött, hogy kinevették s szabadon bocsátották őket. Egy Tumáma b. Asrasz nevű dogmatikus, a ki al Ma'mún udvaránál élt, Ibn Abdi Rabbihí elbeszélései szerint sok meglehetősen durva tréfát engedett meg magának e

¹⁾ ed. Bülák 1302. III. köt. 300. s. köv. II.

²⁾ *Pl. al-Tabarí*ból III. 169. l.

prófétákkal szemben. A mód, a melyben Tumama velök elbánik, annyira megfelel ezen máshonnan is ismert rationalista dogmatikus jellemének s gondolkodásmódjának, hogy e körülményt bizonyítéknak tekinthetjük az elbeszélések hitelessége mellett. Tumama eljárása érthető, ha ismerjük az al-Ma'mún korabeli rationalismus következetességét, a mely előtt ama tudatlan álprófétáknak néha erkölestelen nézeteikkel nevetségeseknek kellett feltűnniök.

Két esetet említ Ibn Abdi Rabbihí, a melyekben az álpróféták halálra ítéltettek. Az egyikben a kihallgatott a koránal kelt versenyre, annál szebbet akarván írni, a mely kísérlettel több költőnél is találkozunk, habár a korán ékesszólásának utólérhetetlen volta csaknem dogmává lett. A másikban a pseudopróféta a borítást engedte meg. Mindkét esetben tehát az iszlámmal szemben való nyílt oppositio van előttünk.

Mind az eddig felsorolt jelenségeket tanulságosaknak tartjuk az iszlám történetére nézve, mert azt mutatják, hogy a megtérített népeknek eredeti vallásos képzetek még mindig éltek s megteremtettek magoknak megfelelő egyéniségeket, a melyek azután a népnek egy részét magokhoz vonzották. Látjuk a korán s a próféta szunnája képviselőinek szakadatlan küzdelmét e képzetek ellen, a mely számtalan áldozatot követelhetett, de azért még sem voltak képesek megakadályozni azt, hogy a keleti iszlámnak népei saját szellemöknek mind e mai napig félreismerhetetlen bélyegét rá ne üssék az ő iszlámjokra. A világvallásnak minden pontban való egysége itt is lehetetlennek bizonyult.

E jelenségekből azonban levonhatjuk azon tanulságot is, hogy az emberi nézetek történetében bizonyos időkben vak szükség-szerűség mutatkozik. Az iszlám első századainak eretnek szektáiban, a vallásos nézetek s törvények azon zűrzavarában, melyet e korban Elő-Ázsia népeinél megfigyelhetünk, csak a vakon működő lelki mechanismust láthatjuk, a melynek segítségével a régibb vallásos képzetek az iszlám tanaival szemben érvényesülni igyekeztek.

Rabszolgasága az emberi szellemnek, hogy ha öröklött nézetek tekintet nélkül értékökre megtörhetetlen erővel képesek magokat a tudatban fentartani, ha külső tényezők által a legfuresább módon kevertetnek össze, s csak ezt láthatjuk az eddig tárgyalt jelenségek legnagyobb részénél. De ez nem volt mindenütt s min-

dig így az iszlámban. Az iszlám első századainak talán leghatalmasabb mozgalma az volt, mely a vallásos rationalismust megteremtette s a mely méltó volt azon kulturában helyet foglalni s fölötte uralkodni, melyet a muhammedán társadalom oly bámulatos gyorsasággal fejlesztett. Ha az emberi cselekvésnek szabadsága abban áll, hogy az ember a lelki élet tényezői között az erkölcsi törvényt, vagy az erkölcsi eszméket uralkodókká teheti, úgy az emberi nézetek szabadsága abban áll, hogy azokat az ész, a rationalis megismerés határozza meg. Hogy az iszlám e megismerést fontos tényezőnek, a korán- és a szunnával egyenlő jogosultságú tényezőnek ismerte el a vallásos gondolkodásban, hogy annak még a korán s a szunna szavaival ellentétben is érvényt tudott szerezni, az az iszlámnak érdeme és dícsősége, hogy ezen rationalismus nem fejlődött a megkezdett irányban tovább, az a muhammedán társadalom kulturája süllyedésének részben oka s részben következménye. Ezen rationalismusról, a vallásos nézetek ezen szabadságának keletkezéséről fog a következő fejezet szólni.

IV.

A racionális dogmatika eredetéről s fejlődésének főbb mozzanatairól.

„Már az omajjádok uralmának vége felé (a hígra 130. éve körül, 747—8. Kr. u.) lépett föl először azon nézet, hogy a koránt teremtettek kell tekinteni. Azon furesa ezim alatt pedig: „Teremtve van-e a korán, vagy nem?” a következő században egyike a legfigyelemreméltóbb s az iszlám egész irányára nézve legfontosabb kérdéseknek oldatott meg.* Eme szavakkal kezdi Kremer az iszlám ismeretére nézve fontos munkájában azon fejezetet,¹⁾ mely a korán rationalis felfogásáról szól. Tényleg furesának kell találnunk a kérdést a korán teremtett voltáról, ha csak azon előzményeket veszszük figyelembe, a melyek az iszlám addigi irodalmában adva voltak. — Kremer maga azt állítja a muhammedán rationalisták némely tanairól, hogy azok a byzantin egyházi írók, mint pl. Johannes Damascenus befolyása alatt keletkeztek.²⁾ Néze-

¹⁾ Gesch. der herrschenden Ideen des Islams 233. l.

²⁾ Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen II. 402. l.

tünk szerint ugyanitt kell keresnünk ezen dogmatikai kérdésnek forrását is.

Johannes Damascenus az iszlám ellen írt polemikus munkájának töredékeiben, a melyek reánk maradtak,¹⁾ azon kérdést is tárgyalja, hogy mit kell az «Isten szava» alatt érteni. Azon utasítást adja a vitatkozó keresztyennek, hogy a muhammedánt annak bevallására bírja, hogy Jézus a korábban πνεῦμα καὶ Λόγος Θεοῦ-nak neveztetik,²⁾ azután pedig kérdezze, hogy a «Logos teremtve van-e vagy nem». Ezek után a töredékekben a következőket olvassuk: «Az Úrnak szavai teremtettek-e, vagy nem?» Ezeket hozzák fel ellenvetésül . . . azt akarván bebizonyítani, hogy az Istennek szava teremtve van, a mi pedig nem áll.³⁾ Eme szavak mutatják meg a forrást, a melyből a muhammedán dogmatika főntemlített kérdése ered. Hogyan jutott eszökbe a muhammedánoknak a koránnak teremtett vagy nem teremtett volta fölött gondolkodni? Ezt a kérdést most úgy oldhatjuk meg, hogy a görög keresztyénekkal való vitatkozás közben jöttek reá s a János evangéliumának kezdő szavait az orthodox muhammedánok mintegy alkalmazták a koránra. Így vándorolt a Philo eszméje a Logosról az egyházatyákon át, míg végre az iszlámba jutott, a hol szintén nagy mozgalmaknak volt indító oka. Kétségtelen előttem, hogy a Logosról való disputációk adtak alkalmat «a Logos tudományának» megteremtésére s elnevezésére, mert ide vezetendő vissza a muhammedán dogmatika arabs neve is: 'ilm al-kalám.⁴⁾ Csak később, midőn a logikának s dialektikának e tudományban hasznát kezdték venni, akkor gondolhattak a «Kalám» szó mellett a logikára is és azért a «mutakallim» (dogmatikus) elnevezést egy-

¹⁾ Διάλεξις Σαρακενοῦ καὶ χριστιανοῦ, Johannis Damasceni Opera, ed. Lequien II. 466. s. köv. II.

²⁾ A mi megfelel a valóságnak III. szúra 34. v. IV. sz. 169. v. XIX. sz. 35. v.

³⁾ ὁ Λόγος ἄκτιστος λαγεται ἢ καὶ στίς . . . τὰ λόγια κτιστά εἰσιν ἢ ἄκτιστα; τοῦταγὰρ προβάλλονται . . . ἐκλοντες ἀποδείξαι κτιστὸν εἶναι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ὅπερ οὐκ ἔστιν.

⁴⁾ Ezen elnevezésről I. a nézeteket Haarbrücker jegyzetében, al-Sahr. II. 392. l. Al-Sahrasztáni nézete tehát helyesnek bizonyít, csak hogy az elnevezés eredetét kell más úton megmagyaráznunk.

szerűen «gondolkodó»-val fordíthatjuk, a mit régibb karaita fordítások is igazolnak.¹⁾

A görög egyházatyák tanainak befolyását még a későbbi muhammedán dogmatikán is észre lehet venni. Így pl. az atomusnak arab neve: *al-gauhar al-fard* szószerinti fordítása a μέρμα ὁμοία-nak, mely az arabok által oly jól ismert Johannes Philoponusnak nézeteiben fontossággal bírt.²⁾

De nemesak terminusok, hanem közös tanok is bizonyítják, hogy a keresztyén dogmatikai kérdésekkel való megismerkedés (nem épen közvetlenül az egyházatyák munkáinak olvasása, hanem görög szerkezetekkel való érintkezés, vitatkozás folytán) ébresztő befolyással volt a muhammedán dogmatikára, a melyben azért az iszlám sajátos vallásos tanainak ereje igen nagy mértékben érvényesült. Ama közös tanok a felületes vizsgálatnál is kitűnnek. Egy pillantás Joh. Damascenusnak *De fide orthodoxa* című munkájába egész sorát azon kérdéseknek mutatja meg nekünk, melyek a muhammedán dogmatikusokat épen oly módon foglalkoztatták. Ott olvashatjuk pl. a Logos teremtett voltáról szóló fejezeten kívül³⁾ a hitről,⁴⁾ az anthropomorfisztikus kifejezésekről,⁵⁾ az Isten tulajdonitványairól s neveiről⁶⁾ szóló fejezeteket, a melyekből mintha csak görögül író muhammedán dogmatikusok szólnának hozzánk.

Egyes bizonyítékok az Isten egysége mellett azonosak olyanokkal, a miket már a görög egyházatyáknál, különösen nyszszai (Gergelynél találunk.⁷⁾

¹⁾ קַמְתִּי הַמְחַשְׁבֵּת

²⁾ E terminus «al-gauhar al-fard» Ibn Chaldún szerint több más terminussal együtt a X. század végén élt orthodox dogmatikusok által vitétt be a muhammedán dogmatikába. Johannes Philoponus nézetét I. Joh. Dam. Opera (De haer.) II. 101. l.

³⁾ 256. l.

⁴⁾ περί πιστεύσεως (ar. fi-f-imán). E kérdés a muhammedán dogmatikusokat igen élénken foglalkoztatta s ugyanolyan megoldásokkal is találkozunk náluk, mint Joh. Dam.-nál.

⁵⁾ περί τῶν σωματικῶς ἐκ Θεοῦ λεγομένων, p. 144.

⁶⁾ Dionysius Areopagita nyomán. 146. l.

⁷⁾ I. *Guide* I. 443. s. köv. II. *Strauss*, Die christliche Dogmatik I. 405. l.

A szyriai keresztyénséggel való érintkezés adott tehát alkalmat a muhammedánoknak, hogy azt a tudományt, melyet 'ilm al-kalám'-nak neveztek, megteremtsek.

E körülményt már Maimonides a leghatározottabb módon kiemelte a muhammedán dogmatika történetére nézve nagy fontosságú közléseiben¹⁾, a miket philosophiai munkájában tesz s ebben megelőzte azokat, a kik tőle függetlenül hasonló befolyásokra utaltak.²⁾

Így keletkeztek már Damaszkusban, a Omajjádok idejében esirái a nagy mozgalomnak, a mely az iszlám első századaiban mindig előtérben állott, a melynek képviselői azokkal szemben, a kik a koránnak anthropomorfisztikus kifejezéseit az Istenről szószerint vették, merész tanokat állítottak fel az Isten attributumairól, a melyek az anthropomorfizmusnak még árnyékát is eltávolították s a muhammedán monotheismus tisztaságát megőrizni valának hivatva. Ugyanők tagadták a koránnak öröktől fogva való létezését, a próféták esalhatatlanságát s abszolút büntelenségét. Az orthodoxok fatalismusával szemben, a mely a korán egyes nyilatkozataira támaszkodott, a leghatározottabban hangsúlyozták az emberi akarat szabadságát, azon nézettel szemben pedig, hogy a jót és a rosszat egyesegyedül a koránból s a próféta szunnájából lehet megismerni, kiemelték, hogy az ész ítélete épen olyan érvényes az emberi tettekben a jó és rossz meghatározásában.

Az ész szerintök forrása az igazság és az igazságtalanság megismerésének is, s az Isten cselekedeteinek az emberi ész ítélete szerint is igazságosaknak kell lenniök. Mindeme tanoknak igen számos változataival találkozunk a régi rationalis dogmatikusoknál, a kik minden tanait az «egység és igazság» csoportjaiba osztották s magokat az «egység és igazság hívei»-nek vallották (ahl al-tanhid va-l'adl), mert minden törekvéseik oda irányultak, hogy az isteneszmét nézeteik szerint a maga tisztaságában megőrizték s az Isten igazságos világuralmát bebizonyítsák, mely utóbbi kérdést az akarat szabadságával összefüggésben tárgyalták.

Nem közömbös látványt nyújtanak az iszlámnak ezen több százados rationalistikus mozgalmak, a melyek az emberi észnek

¹⁾ Guide I. 240. l.

²⁾ Kremer, az i. h.

küzdelmét mutatják a muhammedán vallásos documentumok betűje ellen, a melyekben az iszlám gondolkodóinak nagy munkáját látjuk, az emberi erkölcsi ítéletnek hatalmát, mely a mennyekben és a földön való igazság és jogosság keresésére ösztönzi őket, az emberi cselekvés szabadságának tudatát, mely nem akar meghódolni sem a filozófusok, sem a próféta (Muhammed) néhol kifejezett tana előtt az emberi cselekedetek szükségképeni voltáról.

De még másban is nyilvánul ama tanok rationalismusa. Ama régi dogmatikusok tagadták a boszorkányságnak, kuruzslásnak lehetőségét,¹⁾ tagadták a *sejtánok, jinnek*, mindenféle rossz szellemeknek létét,²⁾ sőt tagadták azt is, hogy Muhammed óta csodák történtek volna.³⁾ A csodák, nézetök szerint, csak a próféta tanainak beigazolására történtek, kuruzslók és szentek nem szakíthatják meg a természet rendjét.

Ilyenek voltak alaptanai azon rationalistáknak, a kik már Damaszkusban fölléptek volt. Itt *kadarija* nevet viseltek, mivel az embernek kadart, cselekvésre való önálló képességet tulajdonítottak. Az akarat szabadságának problémája már igen korán foglalkoztatta a muhammedánokat a *logos* teremtettség voltáról való tan mellett, a mint Joh. Damascenus polemikus munkájából kitünik, a rossznak eredete és az embernek része annak létrehozásában is tárgyát képezte a vitatkozásoknak. A *kadarija* nevet ama rationalisták másoktól kapták; még századokkal később is igen ügyesen tiltakoznak ezen elnevezés ellen, mert egy később gyártott hagyomány szerint «a kadarija mágusai az iszlámnak» s a legtöbb exegéta a koránnak egy igen kemény fenyegetést tartalmazó helyét⁴⁾ a kadarijára vonatkoztatta.⁵⁾

Határozott alakban csak a hígra II. századának első felében lépnek föl ezen rationalistikus mozgalmak, a mikor Bászrában eretnek hajlamokkal bíró emberek gyülekezetében bizonyos tanok terjesztetnek s fejlesztetnek. Egy ilyen gyülekezetnek tagjai voltak

¹⁾ Az erre vonatkozó helyeket összeállítottam, *Grätz-Frankl*, Monatschrift für Gesch. und Wissenschaft des Judenthums 1886, 315. l.

²⁾ Fachr al-Din al-Bázi, Mafátiḥ al-gejb I. 60. s. köv. ll.

³⁾ Grätz-Frankl, Monatschrift u. o.

⁴⁾ 54. szára 47—49. v.

⁵⁾ L. Mafátiḥ al-gejb VII. 815. s. köv. ll., a hol Fachr al-Din igen érdekesen fejtegeti, hogy kiket kell a kadarija alatt érteni.

Vásil b. 'Ata', Amr b. Ubejd, Baássar Ibn Burd, az eretnek költő, Šāliḥ b. 'Abd al-Kuddúz, 'Abd al-Kerim b. 'Abi al-Auġā' és még egy ember az Azdtörzsből. Az utóbbi indiai tanok felé hajlott, Baássar csak szinleg áttért muszlim volt. Ennek a társaságnak két tagja: Vasil b. 'Ata' s 'Amr b. Ubejd lettek alapítói a vallásgondolkodás azon irányának, melyet «*tizil*»-nak, «különválás»-nak neveznek s a melynek képviselői «mu'tazili» nevet viseltek.¹⁾ A mint munkáiknak czimeiből kitűnik, már ekkor érintettek minden kérdést, melyeket a későbbi dogmatika tárgyalt. Nézeteket csak a «vallások és szektákról» írt munkákban levő kivonatok s más természetű közlésekből, meg az egész arabs irodalomban szétszórt idézetekből ismerjük. Csak Vasil b. 'Atától maradt reánk egy levél, melyet 'Amr b. Ubejdhez intézett, mely azonban dogmatikai tekintetben nem nagy fontossággal bír. Maradtak azonban reánk elbeszélések 'Amr b. Ubejdről, melyeknek hitelességében nincs okunk kételkedni s a melyek igen érdekesen világítják meg azt a kört, a melyben a mu'tazilizmus keletkezett. Lehetetlen nem esodálkozni azon merészség fölött, melyet Amr b. Ubejd bizonyos kérdések tárgyalásánál tanusított. Habár ismeretes volt jámborságáról s aszketikus életmódjáról s a kalifa, 'Abū Ga'far al-Manšūr is érdemesnek tartotta arra, hogy vele intő beszédet mondasson el magának,²⁾ azért még sem szerette hallani, ha valakit eretnekséggel vádoltak,³⁾ kételkedett a koránnak egyes részeire nézve, hogy nem későbbi toldalékok-e,⁴⁾ neki nem tetsző traditióról pedig oly hangon beszél, a mely a Baássar b. Burd társaságára vall.⁵⁾

A bászrai mecsetből, a hol Vasil b. 'Ata és 'Amr b. Ubejd a mu'tazilizmust megteremtették, a rationalistikus tanok kiszivárogtak s buzgó követőkre, tovább fejlesztőkre találtak. Úgy látszik, voltak idők, a mikor a mu'taziliták nem mertek tanaikkal nyíltan föllépni. Erről tanuskodik legalább egy későbbi dogmatikusnak azon elbeszélése, hogy a Hārūn al-Rašīd idejében élt nagy

¹⁾ Az elnevezés eredetét a rendszeren idézett elbeszéléstől (Vasil b. 'Atáról) eltérőleg mondja el Ibn Chalīkān Katāda életrajzában VI. 49. l.

²⁾ Kitāb al-Ikd. I. p. 363. Al-Ĥusri I. p. 107. al-Masz'ūdī VI. 211. s köv. ll.

³⁾ Mafātiḥ I. p. 268.

⁴⁾ Maf. I. 269.

⁵⁾ U. o.

mu'tazilita sejh Abn l-Hudejl al-'Allaf szektájának tanait két könyvben fejtegetvén, ama tanokat röviden «az öt gyökér» (vallástétel)-nek nevezték. Ha egy mu'tazilita találkozott valakivel, azt szokta kérdezni tőle, hogy olvasta-e az «öt vallástételt», a mely kérdésre ha igenlő választ nyert, tudhatta, hogy mu'tazilitával van dolga.¹⁾ A nagy mu'tazilita sejhek működése folytán azonban tanaik különösen a kalifákhoz közel álló körökben mindig jobban elterjedtek. Így pl. Hārūn al-Rašīd idejében egy a mu'tazilizmus felé hajló theologus Bišr al-Marisi az egyik muhammedán jogi iskolának alapítójával, Muhammed b. Idrisz Imām al-Sāfi'ivel a kalifa előtt vitatkozik.²⁾ A nagy tanítók között, a kik a mu'tazilizmust tovább fejlesztették, a legkiválóbbnak nevezi Ibn Hazm Ibrāhīm b. Szajjār al-Nazzāmót. Az ő s a hozzája hasonlók működésének köszönhető, hogy a mu'tizilizmus később *zendikizmus*sall vádolt³⁾ nagy kalifának, al-Mamūnnak idejében, a ki minden népnek bölcsesége, úgy a perzsáké⁴⁾ mint a görögöké⁵⁾ előtt meghódolt, teljes diadalt aratott. Az al-Ma'mūnról reánk maradt anekdotákban egy mu'tazilita sejh, Tumāma b. Asrasz, mint a kalifa állandó kísérelője szerepel, a mi mindenestre kiegészíti a fejedelemnek képét, a ki a saját rationalismusát az egész muhammedán világra ráerőszakolni akarta.

Politikai viszonyok, de nézetünk szerint még inkább a muhammedán társadalom szellemében vegbement változások megfosztották a mu'tazilizmust korlátlan uralmától. A X. és XI. században föllépnek ugyan még olyan dogmatikusok, a kik méltó utódai a régi mu'tazilitáknak, a kiknek legnagyobbika azt hirdette, hogy «a tudásnak kezdete a kételkedés», de a lelkek már kevésbé voltak fogékonyak tanaik iránt. Jellemző, hogy míg al-Ma'mūnra nézve nem vált veszedelmessé a mu'tazilita tanok erőszakos terjesztése, az utána következő harmadik kalifa trónját az orthodoxizmusnak tett concessiók által erősíti meg.

¹⁾ Al-Naszafī, Bahr al-Kalām, leideni kézír. Cod. Warner f. 55. r.

²⁾ Mafātiḥ I. 413. l.

³⁾ Fihriszt I. 338. egy adata szerint egy zendik író az övéik közé számítottta.

⁴⁾ Ösmerekes véleménye az Ibn Maszkuvejhi által fordított *Gawidān chāved*-ről.

⁵⁾ L. Fihriszt I. 243. l.

A változás, mely a keleti iszlám közszellemében végbement, megteremtette a megfelelő egyéniségeket. Abú-l-Haszan al-As'ari, a muhammedán orthodox dogmatika alapítója, az eretnek dogmatika módszerét és terminusait alkalmazta a vallásos tanokra, bizonyos kérdésekben pedig a murgiták szektájához csatlakozva, oly nézeteket alkotott, a melyek úgy látszik, igen alkalmasak voltak arra, hogy a muhammedán közszellem akkori állapota mellett elterjedjenek. Tanait tovább fejlesztette tanítványa, Abú-l-'Abbász b. Mugáhid al-Ta'i al-Baszri, a kinek két igen tekintélyes tanítványa volt: Abú Bekr *al-Bakilani* és Abú-Bekr Muh. Ibn al-Haszan b. *Furak*. Az előbbi volt az, Ibn Chaldún történetíró megjegyzése szerint, a ki görög philosophiai terminusokat hozott be a dogmatikába. Világos, hogy a különben igen competens, szellemes történetírónak megjegyzését nem kell szószerint vennünk. A muhammedán dogmatika kezdettől fogva a görög philosophia befolyása alatt állott. Ha a gondolkodók nem is közvetlenül az Aristoteles munkáiból, vagy az egyházatyák irataiból nyertek is impulzusokat, fogalmak, egyes gondolatok, terminusok, sőt maga a rationalis irányzat is számtalan úton juthatott tudomásukra. A görög filozofusok fordításainak szaporodásával s elterjedésével természetesen a dogmatikára való befolyásuk is növekedett, s Abú Bekr al-Bakiláninál is csak ilyen növekedéséről a filozófia befolyásának lehet szó. Nem kell azon megütköznünk, hogy épen egy orthodox dogmatikus az, a kiről a philosophiának fokozott mértékben való értékesítését vehetni észre, mert a philosophiának inkább csak *formális* befolyásáról lehet szó. Az ascarita dogmatikusok ismerték a módját, hogyan kell az ő tanaikat az Isten tulajdonítmányairól, a melyek közé a «nem teremtett ige» is tartozott, a praedestinációról stb. aristotelikus dialektikával támogatni. Sőt az as'arita dogmatikának legkésőbbi képviselői mind az őket megelőző dogmatikusokat felülmúlják a filozofiai írók használatában. Ha időrendben végig tekintünk az as'arita dogmatikusokon al-Gazali-ig és al-Taftazáni-ig, vagy al-Bejdávi-ig, úgy szembetűnő még a munkák beosztásában is az aristotelismuszak mindig növekvő befolyása.

Abú-Bekr al-Bakilani tanítványai közül a legkiválóbb volt egy *al-Szunnáni* nevű kádi, a ki Ibn Hazm idejében a legjelesebb as'aritanak tartatott. Az as'arizmus első századából megemlítjük

még Abú-l-Huszejn al-Bahili-t és Bukejr al-Dámagáni-t, a ki Niszabürnak kádi-ja volt.

Daczára az as'arizmus gyors fejlődésének, a mu'taziliták nem igen voltak hajlandók állásukat a muhammedán világ közszellemében elhagyni. Különösen Irakban és a minden eretnekség hazájában, Perzsiában, sokáig tartották magokat.

Olyan határozott jellegű iránya a vallásos gondolkodásnak, mint a minőt a mu'tazilismus képviselt, szükségképen kihat az egész vallásos irodalomra és a vallásos gondolkodásnak minden irányát, minden vallásos és politikai szektát vele szemben való állásfoglalásra kényszeríti. Fölösleges kiemelnünk, hogy a mu'taziliták minden tanaikat a koránban is megtalálták s hogy a legkülönbözőbb kísérleteket tettek, hogy az ellentmondó helyeket nézeteikkel összhangzatba hozzák. A mu'tazilita gondolkodás ezzel a munkával részletesebben úgy látszik csak a hígra negyedik századában kezdett foglalkozni, legalább erre mutat azon körülmény, hogy régiebb időkből nem ismerünk mu'tazilita koráncommentárt. Épen az al-Mamún utáni időekben élnek a legkiválóbb mu'tazilita koránmagyarázók, a kiknek nézeteit különösen Fachr al-Din al-Rázi commentárjából ismerjük. Ilyenek *al-Gubbi'i*, Abú-l-Kaszim al-Balchi, *Abd al-Gabbir*, különösen pedig a «tulzó mu'tazilita *Abu Muszlim al-Isfahani* (megh. 459. *)

De nemesak a koránt, hanem a tradíciót is fölhasználták a mu'taziliták tanaiknak bizonyítására. Nem boesátkozhatunk itt részletekbe, hogy példákat idézhetnénk arra, hogyan magyarázzák a mu'taziliták az egyes hagyományokat, a melyek ellentmondani látszanak nézeteiknek: csak azt akarjuk kiemelni, hogy a mu'tazilismus mint olyan nem ellentéte a hagyománynak, ha egyik-másik rationalista ellenséges nézetet is kockáztatott (Amr b. Ubejd, al-Zamachsari).

Itt kiemeljük azon egyébként természetes tény is, hogy mu'taziliták csakis azon jogi iskolákhoz tartozhatnak, a melyek az úgynevezett *ra'jot*, a speculációt a vallásos és jogi életben a megismerés jogosult forrásának tekintik. Ilyenek a hanefita és saf'ita iskolák; mu'tazilita malikitákat és hanbalitákat azonban

*) Nem szólunk itt azon commentátorról, a ki a szunnita magyarázókra oly nagy befolyással volt, Mahmúd al-Zamachsari-ról.

nem képzelhetünk, mert az utóbbi kettő a hagyomány betűjéhez ragaszkodott. Mu'tazilita hanefitákat ismerünk, ilyen volt pl. a főnnebb említett Bîsr al-Mariszi is, továbbá saffitákat, de málikitát vagy hanbalitát egyet sem. A málikitá Spanyolországban meg épen megöltek minden mu'tazilitát, ha ilyen mutatkozott. Vannak ugyan adatok, a melyek szerint nemcsak Ahmed b. Hanbal és Malik b.'Anasz, hanem al-Saffi is ellensége lett volna minden dogmatikának, de úgy látszik az utóbbinak iskolájához tartozó dogmatikusok vagy nem tartották hiteleseknek ama mondásokat, vagy túltették magokat az imánnak tilalmán. Ezeknek száma azonban nem lehetett sok, a theologusok zöme legalább is közömbös volt a *«kalám tudományával»* szemben. Ez alól nem képezték kivételt a hanefita theologusok sem.

Ez utóbbiak nézeteire nézve igen érdekes egy kéziratot könyvecske,¹⁾ a mely az Abü Hanifa iskolájának dogmatikai tanait foglalja magában. A kis mű azt a benyomást teszi, mintha a nem mu'tazilita hanefitáknak apologiája lenne s a mu'tazilizmus ellen gyártott tradícióknak egész halmazát foglalja magában. Példaként idézzük a következő helyet²⁾: «Említettük, hogy tudni való, hogy a korán, az Istennek szava, nincs teremtve sem valódi, sem átvitt értelemben, mert a korán az Istennek szava s az ő örök, lényegéhez tartozó tulajdonitmányai közül való, az Isten pedig tulajdonitmányaival együtt nincs teremtve... Mondják Abdallah b. Omar nevében, hogy a próféta azt mondta: «A ki azt mondja, hogy a korán teremtve van, az istentagadó.» Azután idéztetnek más tradíciók, a melyekben a próféta megmondja, hogy majd jönni fognak emberek, a kik azt állítják, hogy a korán teremtve van, de azok mind eretnekek, hitetlenek, a kikkel nem szabad egy társaságban lenni, mert mind a pokolba fognak jutni.

E tradíciók megannyi példák arra, hogy a ra'j emberei is szerették a «ra'jot tradíció alakjába öltöztetni».

A mu'taziliták alkalmazták tanaikat abban a tudományban is, melyet «uşûl al-fikhnak» neveznek s a melyet «a jogtudomány methodológiájával» fordíthatunk,³⁾ megnyerték a magok nézetei

¹⁾ Bécsi kézír. Flügel 1664. sz.

²⁾ H. r.

³⁾ Hogy e tudományban nagy nézeteltéréseknek kellett létrejönniök

számára a többi szektáknak, a murgítáknak, ehárigítáknak, s'itáknak igen tekintélyes részét, habár igen számos polemikus munkáról is tudunk, a miket az említett eretnek szekták hívei a mu'tazilizmus ellen írtak.

Meg kell még említenünk a mu't. viszonyát a filozófia képviselőihez. Míg a muhammedán társadalom legnagyobb része rationalistákat látott a mu'tazilistákban, a philosophusok szemében nem voltak eléggé azok. Innen vannak «az Őszintek» Averroé s ésMaimonides polemikus megjegyzései a dogmatika ellen általában s különösen a mu'tazilizmus ellen.

V.

A mysticizmus.

A előbbieken megkíséreltük néhány vonásban bemutatni azon vallásos mozgalmat, melyet a keresztyén dogmatikával való megismerkedés teremtett meg s a mely a görög philosophiától, különösen az arisztotelizmustól mindig újabb s újabb impulzusokat nyert. Valamint az éltető nedv a növénynek minden egyes részébe föl szívódik, úgy töltötték el s hatották át a rationalizmus által adott képzetek a muhammedán társadalomnak tagjait s szellemi életének egyes jelenségeit. A rationalizmus tisztító hatással volt az iszlámnak vallásos tanaira és csak magasabb fokra emelhetette a muhammedánok erkölesi életét az akarat szabadságának tana által, ezenkívül életet öntött a társadalomba, a midőn eszmeiket ébresztett, fejlesztett s irói munkásságra serkentett.

Nem kisebb, habár kevésbbé áldásos hatással volt a muhammedán társadalomra a *mysticizmus*. Eredetét különösen misztikus írók fölviszik egészen a próféta koráig, de még ezen írók is, a kik szeretik a saját tanaikat a prófétának és kortársainak tulajdonítani, ama régi mysticizmus lényegét csak a világról való lemondásban és mely érzésű jámborságban látják. Így pl. al-

a mu'taz. és 'as'aríták közt, azon fölfogásból is kitűnik, hogy a mu't. szerint a megengedettet (mubáh) az ész segítségével is meg lehet ismerni, míg az 'as'aríták szerint csakis a korán és a szunna által. Érdekes adatokat találunk az idovágó nézeteltérésekre nézve *al-Ghazali* kéziratot munkájában, *Kit. al-mushtafí min 'ilm al-'ud*, cod. Gotha 925. sz.

Sa'ráni egy XVI. századbéli mystikus író azt mondja, hogy a szűfizmus — ez a neve a muhammedán mysticismusnak¹⁾ — megismerés, melyhez a *velí-k* (az Istenhez közel állók, szentek) a koránál s a prófeta szunnájával való foglalkozás s a szerintök való élet folytán jutottak.²⁾ Természetesnek fogjuk tehát találni, hogy al-Sa'ráni a mystikusokról írt biographiái munkájából a theologusok legjelesebbjeit, az imámokat, a tradíciók jelesebb hagyományozóit nem hagyja ki s mindenik nevében tud néhány mondatot közölni, a melyek szűfi voltukat bizonyítják. Ez a visszavitele a szűfizmus eredetének a prófeta idejére, régi keletű, már a *Fihriszt* szerzőjénél találkozunk vele³⁾ s ha annyiban hitelt adunk neki, hogy az iszlám legrégibb időitől kezdve sohasem volt hiány olyanokban, a kik a korán és a szunna törvényeit a mélyebb vallásos érzésre nézve értékesíteni igyekeztek s a kik az érzületre súlyt fektetve az iszlámot nem engedték rideg, tartalmatlan formalismussá süllyedni, a kik istenfélő, a *világtól visszavonult* életben keresték üdvösségüket, ha ennyiben, mondom, hitelt adunk amaz írók fölvételének, úgy nem járunk messze az igazságtól. Hogy még a negyedik században is szűfi számba mentek olyan írók, a kiknél a mysticismusnak — legalább annak, a minő az később volt az iszlámban — még árnyékával sem találkozunk, bizonyítja *Abu al-Lejt al-Szamarikandi* példája. Ezen írótól három munka fekszik előtünk. Az egyiknek címe: «A anyagok fölébresztése»⁴⁾ a melyben egyes vallásos szokásokról, törvényekről szól tisztán a tradíció alapján, legalább az idézett mondasokat mind visszavezeti a prófétára. Vannak benne egyes fejezetek a megtérésről, bizonyos erkölcsi fogvatkozásokról, az egészen azonban mély vallásos érzés vonul végig s tényleg épületes, intő könyve lehetett korának. Ama nézetekkel, műszókkal, a melyek a későbbi szűfizmust annyira jellemzik, nem találkozunk még nála. Egy másik munkájában, a *Megismerők kertjében*⁵⁾ dogmatikai befolyásokkal

¹⁾ A név eredetéről a legrégibb nézeteket l. *Ibn Chaldun*, Mukaddima 390. l. *Abu al-Nafih al-Suhrawardi*. Kitéb 'avárif al-ma'arif (Marg. kiad.) I. 158. s köv. II.

²⁾ *Al-Sa'ráni*, Lavákih I. 5. l.

³⁾ I. 183. s köv. II.

⁴⁾ *Tanbih al-gafihin*, ed. Kairo 1303.

⁵⁾ *Bustan al-'arifin*, az előbbi munka margóján.

is találkozunk, de szűfiztikus tanokat itt is hiába keresünk. Hasonlót mondhatunk egy harmadik munkájáról, a melynek ezen címet adta: «A szemek gyönyörűsége s a bánatos szívnek felvidítója».¹⁾ Ebben a tradíció-gyűjteményekből mondasokat hord össze, a melyek a különféle bűnösöknek büntetéséről szólnak.

Abu-al-Lejt al-Szamarikandi egyik kortársa, Abu Bekr al-Kalabadi mystikus tartalmú munkájában²⁾ a dogmatikusoktól igen sokat kölcsönzött, találunk is nála egész fejezeteket oly tárgyáról, a melyek meglehetősen határozottan szűfizmusra vallanak, de ezek a munkák mind annyira elűtnek a későbbi szűfik irataitól, hogy nem soroznók velök egy kategoriába.

Véleményünk szerint tehát az iszlám első négy századának misticizmusában két irányt kell megkülönböztetnünk, a melyek közül az egyiket az imént említett s a hozzájuk hasonló írók képviselik. Ez a *záhidok*³⁾ iránya, a melyhez a legjámorabb fakihok tartozhattak, a kik istenfélelmők, szerénységők, aszketikus életmódjuk által váltak ki. Ezek tulajdonképen nem is mystikusok, csak a későbbi theologus szűfik, mint al-Sa'ráni, al-Gazali s az, a kinek munkájából a *Fihriszt* szerzője merített, jónak látták ezeket a saját táborukban levőknek tekinteni. Ezen záhidok tisztán a muhammedán vallásos életnek jelenségei. A másik irányhoz tartoztak a tulajdonképeni *szűfik*, a kiknek tanai idegen befolyások alatt keletkeztek s a kik a misticizmust összes tulzásaival s hibáival képviselték.

A byzanci eszásárság meghódított tartományaiban bő alkalmuk nyílt a muhammedánoknak az ujjlátói philosophia tanaival megismerkedni. Ez eleinte, a pen úgy mint azt a racionális dogmatika eredeténél láttuk, a keresztyénekkal való érintkezés folytán történt, a kiknél az ujjlátói tanok igen el lehettek terjedve. Hogy csak egy példát említsünk, a Pseudo-Dionysius Areopagitának munkáira kell utalnunk, a melyek a VIII. században már nagy tekintélynek örvendtek s a ker. egyházban az ujjlátói tanok-

¹⁾ *Al-Sa'ráni* Muehtarar tadkirat al-Kurtubi ez. munkájának margóján.

²⁾ Bécsi kézír. Flügel 1888. A munka címe: *Kitéb al-ta'arruf li-madhah ahl al-tasavuf*.

³⁾ A világtól visszavonultak.

nak mindig fontos forrását képezték. Az ilyen és hasonló munkák által ismerkedhettek meg a muhammedánok ilyen műszavakkal, mint *عقيدة*, a melyek arabs fordítása az *ittihād* szó. Később a szüfizmusból ugyanazt tapasztaljuk, a mit a dogmatikánál már észrevettünk, hogy t. i. a görög philosophusok lefordítása után befolyásuk mindinkább növekszik. A lefordított munkák közt voltak újplátói eredetűek is, a melyek azután megfelelő befolyással voltak. Így fejlődött azután ki azon mysticismus az iszlámban, a melynél talán még fokozottab mértékben találkozunk a mysticismus azon jellemvonásaival, a melyekről jelenségeit minden vallás körében megismerhetjük.¹⁾ Az Istennel való mystikus egyesüléssel és a benne való elmélyedéssel, a mely rendszeren pantheizmushoz szokott vezetni, a szüfizmusból is találkozunk. A mystikus saját közvetlen megismerését többre szokta becsülni annál, melyet a racionális és a vallásos documentumok nyújtanak, sőt néha az erkölcsi ítéletnek és a vallásos törvénynek szavát is semmibe veszi. Varázserőt szokott tulajdonítani isten- és angyal-neveknek és szenteknek, a mystikus megismerés birtokosainak a legkorlátlanabb hatalmat tulajdonítja az egész természet fölött. Mindezek jellemvonásai meg vannak a szüfizmusból is. *Al-Naszafi*²⁾ egyik dogmatikai munkájában említést tesz bizonyos nézetekről, a melyek kommunisztikus iránynak nevezhetnénk. E nézetek híveinek (ah *al-ibāha*) egy része azt vallotta, hogy egy embernek sincs több joga bármihez, mint a másoknak, a kinek mire szüksége van, az a övé. Egy másik részük szerint, ha az ember eléri az Isten szeretetének legmagasabb fokát, még a paráznaság is meg van engedve neki.³⁾ Egyáltalában, ha valaki szerintük elérte a mystikus szeretetnek azon fokát, akkor reá nézve parancsok és tilalmak megszűntek létezni. *Al-Naszafi* az utóbbi nézethez, a mely érdeke példája az emberi szellem eltövelényedésének, a minőhöz csak az erkölcsi ítélet és a vallásos documentumok szavát semmibe vevő mysticismus vezethet el, azon csáfólag megjegyzést fűzi, hogy ennél nagyobb valakinek szeretete az Isten iránt, ennél köze-

¹⁾ L. a mysticismus igen helyes jellemzését *Pfeiderer*-nél, *Religion philosophique auf geschichtlicher Grundlage* II. 633. s. köv. II.

²⁾ *Bahr al-Kalām*, leideni kézír. I. 64. v.

³⁾ U. ó.

lebb áll hozzája, a szeretet és közelség annál több kötelességet rótnak rája.

Hogy az *al-Naszafi* által említett nézetek nem későbbi mysticismusból származnak, bizonyítják *Ibn Hazm* adatai. Említést tesz ugyanis¹⁾ a szüfik egy részének azon nézetéről, hogy vannak szentek, a melyek magasabban állanak a prófétáknál. Ugyanők azt is mondják, úgymond *I. H.*, hogy a ki elérte a közelségnek (szentiségnek) legmagasabb fokát, arra nézve a vallástörvények, mint az imádság, Ramađán-bőjt, a zarándoklás stb. megszűnnek, a tiltott dolgok, mint a borivás, paráznaság stb. megengedettek lesznek. Azt mondják: «Mi látjuk az Istent s beszélünk vele, minden a mi eszünkbe jut, igaz». Egyikük, *Ibn Szam'un*²⁾ azt írta, hogy az Istennek száz neve van, a századik harminczhat betűből áll, a melyek közül csak egy való a mi betűink közül, ezen egy betű segítségével is el lehet jutni «az igazsághoz».

Ilyen hatásai voltak a muhammedán mysticismusnak. Nem csoda, hogy a józanabb theologusoknál mindvégig megmaradt irántuk az ellenszenv. A szüfikat mindig gyanúsították a vallásos törvények elhanyagolásával, esodákban való bizalmuk még akkor is nevetségessé tétetett, miután a mutazilizmusnak már híre-hamva alig volt az iszlám országában. *Al-Sáráni*³⁾ nem győzi eléggé bizonyítani, hogy a mystikusok távol vannak attól, hogy a vallásos törvények követeléseinek ne tennének eleget. Még a későbbi mysticismusnak olyan képviselőit is védelmezi, a kiknek destructiv tendenciája nagyon is világos volt. Hogy milyen sikere volt fáradásainak kortársainál, nem tudjuk, gyanítható, hogy nem nagy. De hogy igen rossz ügyet védelmezett, az már azok után is kétségtelen, a miket az iszlám első századaiban láthatunk. Mit lehetett mondani a muhammedán theologia szempontjából a szüfizmusról, miután az ugy spanyolországi, mint perzsi képviselőinél minden képzelhető kisebb-nagyobb eretnekséget magába fölve? Nem kellett-e minden józan theologusnak tőle szükségképen elfor-

¹⁾ *Kitáb al-milal va-l-nihal* II. fol. 169. r.

²⁾ *Ibn Chalikán* Nr. 643.

³⁾ Ezen író éppen úgy teszi ezt biographiai munkájában, mint *al-Jawáküt va-l-javahír* ez. dogmatikai művében, melyben a dogmatikát a szüfizmussal egyesíteni akarja.

dunia? Hogy voltak mégis egyes jelesebbek, a kik a szűfizmussal compromissumra léptek, az jellemző a muhammedán mysticismus erejére és életképességére nézve.

VI.

Szeptikusok.

Az iszlám országaiban való korlátlan érintkezése a különböző vallásoknak egy sajátos jelenséget szült, a melyről különösen Ibn Hazm által értesülünk. Már al-Masz'údi is azon megjegyzést teszi valakire,¹⁾ hogy valószínűleg azok közé tartozik, a kik a bizonyítékokat mind egyenlőknek tekintik, vagyis a szeptikusok közé. Abú-l-'Alá al-Ma'arrinak szepticismusa ösmeretes. Vannak még más adataink is, a melyek azt bizonyítják, hogy al-Ma'mún idejében voltak szeptikusok, a kiknek nézetei nem állottak a legmerészebb ókori szeptikus nézetek mögött.²⁾ A vallásokra vonatkozó szepticismusról azonban Ibn Hazm nyújt csak kellő felvilágosítást.³⁾ Ez, úgymond Ibn Hazm, abban áll, hogy nem hiszszük, hogy egy nézet a másikat oly módon lenne képes legyőzni, hogy az egyiknek helyessége s a másiknak helytelensége minden kétségen fölül állana. A mi a dialektika segítségével bebizonyítható, ugyanannak segítségével meg is cáfolható. Ibn Hazm ezután a szeptikusokat három csoportba osztja. Az elsőhöz tartoznak azok, a kiknek szepticismusa mindenre kiterjed.

Ezek nem állítják az Istennek létezését, a világnak öröktől fogva való létezését, a prófétaságot vagy akármilyen más vallásos, vagy filozofiai nézetet, de nem is tagadják azoknak igazságát. Azt hiszik, hogy az igazság ama nézetek egyikében foglaltatik, de mi nem lehetünk fölöle bizonyosak. Ezen csoportja a szeptikusoknak nem I. H. schematizálásának eredménye, mert említi egy zsidó orvost, a ki ilyen nézeteknek hódolt, nem nyíltan ugyan, de ki

¹⁾ Egy koptra, a kinek vitáiról értesít, *Prairies d'or* I. 388. s. köv. II.

²⁾ Bassar b. Burd s al-Muhalifa' költők ortodoxsága ismeretes. Egy másik jeles költője a kalifák korának, Muti' b. 'Ajász szintén vádoltatt zendikizmussal, *L. Ajáni* XII. 88. s. 100 l.

³⁾ Az i. h. II. fol. 228. r.

lehetett venni azokat szavaiból. Ezen orvosnak neve *Ismá'il b. Jánusz* volt.

A második csoporthoz tartoznak azok, a kik az Istennek létét megdönthetetlen igazságnak elismerik, de a vallásoknak minden más tanaival szemben nem foglalnak állást. Ismét egy zsidó orvost említi itt I. H., a ki e nézethez csatlakozott. Hozzáteszi még azt is, hogy midőn ezen orvosnak bizonyítékait megczáfolta s őt arra akarta bírni, hogy az iszlámot fölvegye, ez azt felelte, hogy a vallásnak változtatása szégyenletes dolog.

A szeptikusok harmadik csoportjaként említi Ibn Hazm azokat, a kik az Istenben és Muhammed prófétaságában hisznek, de minden más vallásos kérdésben ítélettől tartózkodnak.

Ibn Hazm még más megjegyzéseket is tesz a szepticismusra, melyeket közlésre érdemesnek tartunk. Egy részökre nézve, úgymond, a tevelgyés szükségképeni következménye nézetőknek, mert nem tudják, hogy mit higgyenek, semmit sem akarnak vallani, a mi nem egészen világos előttök, nem akarnak egy nézethez sem csatlakozni, a mely téves is lehet s azért nem állítanak és nem tagadnak semmit. Ezen emberek legnagyobb része, úgymond I. H., vágyainak engedi át magát s bűnökbe süllyedett. A szeptikusok egy másik része szükségesnek tartja, hogy az ember egy valláshoz csatlakozzék, a mely őt az erkölcstelen, gonosz cselekedetektől visszatartja. A kinek nincs vallása, az halált érdemel, mert ártalmasabb az összeségre a vipéránál, vagy a skorpionnál. Némelyek azok közül, a kik a vallásnak szükségét hangoztatják, azt is állítják, hogy az embernek azon valláshoz kell ragaszkodnia, a melyben született s a melyet az Istenből nyert. Ha valaki azt elhagyja, az gúnyt űz a vallásokkal s engedetlen az Istennel szemben. Mások meg közölök azt mondják, hogy az embernek kötelessége ahhoz tartani magát, a mit az ész és mind a vallások helyesnek tartanak, hogy t. i. nem szabad ölni, paráználkodni, a másét kívánni, lopni, haragudni, erőszakosan vagy igazságtalanul cselekedni, hogy nem szabad a felebarátot gyanusítani, megcsalni vagy vele gögösen bánni. Kötelesség továbbá, hogy az ember felebarátját szeresse, velök jót cselekedjék, a szenvedőknek segítségére legyen, hogy minden embert egy összeséghez tartozónak tekintsen s őt olyan bűnmódban részesítse, a minőben ő maga részesülni akar. Ezek, úgy mondják e X. századbéli szeptikusok, kétségtelenül igaz s

helyes dolgok, ezekben mind a vallások egyetertenek, minden más nézet azonban reájok nézve érvénytelen, mert igazsága nem oly világos, hogy minden ellentétes nézetnek igazsága ki lenne zárva. Eme szkeptikus nézetekhez csatlakozott egy Bardavejhi nevű perzsa orvos is, a ki a Kalila wa-Dimna című mesegyűjteményt perzsára fordította.¹⁾

A jelenség, a melyről Ibn Hazm, egyike a legfanatikusabb muhammedán íróknak, ilyen módon értesít bennünket, egyike a legérdekesebbeknek a középkori vallástörténelemben. Nem is áll egyedül, mert a keresztyénségben hasonló jelenségek mutatkozhattak a miről később a «De tribus impostoribus» című munka tanúskodik²⁾. Olyan időben, a mikor vallásos nézetek és meggyőződések nem úgy keletkeznek, hogy az emberiség vallásos gondolkodásának és életének minden nyilvánulási előbb rendszeres vizsgálat és kutatás tárgyává tételnek, hogy az embernek tulajdon meggyőződése annál szilárdabb alapon nyugodjék, a vallásoknak sajátos eszmecsoportjai, a törvényekkel és szokásokkal együtt, a miket megteremtettek, csak úgy tarthatják meg a vallásos tudatban korlátlanul uralmukat, ha az illető vallásoknak hívei idegen eszmékkel és intézményekkel meg nem ismerkednek. Hogy Lecky szavaival éljünk,³⁾ «mihelyt az emberek azt az igazságot megismerték, hogy egy szekta sem monopolizálhatja az erényt és tehetséget, ... mihelyt elkezdi azokat, a kiktől vallásuk elválasztja őket, erkölcsi tulajdonságaik miatt szeretni és tisztelni, megkülönböztető tanai bizonyosságának és fontosságának érzete gyöngülni kezd s viszonylag kisebbiti türelmetlenségöket . . . Mert az emberi természet úgy van alkotva, hogy ha az emberek értelmileg meg is vannak arról győződve, hogy tévedésben lenni kárhuzatos bűn, lelki ismeretök mégis oly erősen tiltakozik ez ellen, hogy csak azon meggyőződéssel nyugtathatják meg, hogy az eretnek személyes jelleme épen oly visszataszító mint vallása. Rágalmazás azon hódoló áldozat, melyet a dogmatizmus a lelkiismeretnek mindig hozni

¹⁾ L. róla Ibn Abi Usejbiá, ed. Müller I. 308. l.

²⁾ A disputatók befolyásáról bizonyos szkeptizizmus fejlődésére l. Reuter Geschichte der relig. Aufklärung I. 155. s. köv. II. 11. 31. s. köv. II.

³⁾ Geschichte des Ursprungs und Einflusses der Aufklärung in Europa, Jolowicz ford. II. 216. l.

szokott. Még azon időkben is, a mikor az eretnekség büntetésre méltó voltában hittek, a türelmetlenség szelleme csak az eretnek végtelen gyalázásával és erényeinek elítélésével volt fentartható». Ennek a folyamatnak, a melyet Lecky oly szépen ír le, tulajdonítható azon szkepticismus keletkezése, melyről Ibn Hazm által értesülünk. Mivel a középkori vallásos meggyőződés nem nyugodott, hogy úgy mondjuk, humánus alapon, az emberi szellem vallásos tényeinek ismeretén, azért kellett inognia, ha a fölbresztett igazságszeretet más vallásokban is tökéletességeket, azoknak híveiben pedig erényeket, hűséget és állhatatosságot mutatott.

Végig tekintetlünk az iszlám első századainak vallásos mozgalmain. Igen változatos képet nyújtanak, különösen ha figyelembe vesszük a politikai szekták mozgalmait is, a melyek mindig vallásos jelleggel is bírtak. Számptalanok azon sajátos jelenségek, a melyeket e századokban láthatunk. Ezen idők végével a racionális dogmatika, mely az al-As'ari egyezményes tanait követi, mindinkább uralkodóvá lesz, mellette halad a minden eretnekséget megemészítő mysticismus s az ezekkel néha ellentétbe jövő theologia, mely a koránon s a próféta szunnáján kívül más forrást a vallásos tudásra nézve nem akar elismerni. Egyet azonban mindig láthatunk az iszlámnak egész életében, a mit az emberi szellemnek semmiféle történelmivé lett jelenségétől nem szabad megtagadnunk, a míg csak élő hatalomként előnkbe lép, azt, hogy sohasem állapodik meg, hogy mindig fejlődik, akár tökéletesebb, akár kevésbé tökéletes alakot vesz is föl. Képzetek és irányok mindig újabb és újabb kombinációkba lépnek, mindig új s egészen sajátos egyéniségeket meg intézményeket teremtenek meg, rég elhaltaknak hitt residuumok hirtelen újra föltámadnak s nem várt erővel érvényesülnek. Ez azon kép, a melyet az iszlám egészen a legújabb időkig mutat. Homlokegyenest ellenkezik az emberi szellem természetével, hogy világvallás, a melyet a kulturának igen különböző fokain álló népek fölvettek, a mely két népét, az arabokat s törököket, világbirodalmak alkotására indította, mindenütt és mindenkor teljesen azonos legyen vagy hogy fejlődésében csak századokig is megállapodjék; az ilyen vallás,

« . . a míg áll s a míg él
Ront vagy javít, de nem henyél.»

...totti nemzetközi gyűléséről, *Hunfalvy Pál* r. tagtól. — II. A németországi philológok és tanfőnökök 1874-ben Innsbruckban tartotti gyűléséről *Budenz József* r. tagtól. 1875. 23 l. 15 kr. — VII. szám. Az új szókrol. *Fogarasi János* r. tagtól. 15 kr. — VIII. szám. Az új magyar orthologia. *Toldy Ferencz* r. tagtól. 1875. 28 l. 15 kr. — IX. szám. Az ikes-es igékrol. *Barna Ferdinánd* l. tagtól. 1875. 22 l. 15 kr. — X. szám. A nyelvújításról. *Szavacs Gábor* l. tagtól. 1875. 25 l. 15 kr.

Ötödik kötet. 1875—1876.

I. szám. Nyelvészke-lő hanglancok a magyar népnyel. *Barna Ferdinánd* lev. tagtól. 1875. 40 l. 25 kr. — II. sz. A neo- és palaeologia ügyében. *Brassai Sámuel* r. tagtól. 1875. 48 l. 30 kr. — III. szám. A hangsúlyról a magyar nyelvben. *Barna Ferdinánd* lev. tagtól. 1875. 48 l. 30 kr. — IV. szám. Brassai és a nyelvújítás. *Ballaqi Mór* r. tagtól. 1876. 22 l. 15 kr. — V. szám. Emlékezésed Kriza János l. t. felett. *Szász Károly* l. tagtól. 1876. 40 l. 25 kr. — VI. szám. Művészet és nemzetiség. *Bartalus István* l. tagtól. 1876. 35 l. 20 kr. VII. szám. Aeschylus. *Tel'fy Iván* lev. tagtól. 1876. 141 l. 80 kr. — VIII. szám. A mutató névadás hibás használatát. *Barna Ferdinánd* l. tagtól. 1876. 15 l. 10 kr. — IX. szám. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve. *Imre Sándor* l. tagtól. 1876. 97 l. 60 kr. — X. szám. Berezny Károly emlékezete. *Arany László* l. tagtól.

Hatodik kötet. 1876.

I. szám. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben. *Mayr Auréltól* 10 kr. — II. szám. A mandsuk szertartásos könyve. *Bálint Gábertól* 10 kr. — A rómaink sátrajzáról és sátrairóikról. *Dr. Barna Ignác* l. tagtól 20 kr. — IV. szám. A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval. *Goldszher Ignác* l. tagtól. 50 kr. — V. Emlékezésed Jakab István l. t. fölött. *Szász Károly* r. tagtól 10 kr. — VI. Adatok a m. t. Akadémia megalkotásának történetéhez. I. *Seitlagyi István* l. tagtól. II. *Vaszary Kózos* l. tagtól. III. *Révész Imre* l. tagtól. 60 kr. — VII. Emlékezésed Mátray Gábor l. t. felett. *Bartalus István* l. tagtól 10 kr. — VIII. A mordváiak történelmi viszonyosságai. *Barna Ferdinánd* l. tagtól 20 kr. — IX. Eranos. *Tel'fy Iván* l. tagtól. 20 kr. — X. Az ik-es igékrol. *Joannovics György* l. tagtól 40 kr.

Hetedik kötet.

I. Egy szavazat a nyelvújítás ügyében. *Barna Ferdinánd* l. tagtól 50 kr. — II. Podhorszky Lajos magyar-mnai nyelvhasználatát. *Budenz József* r. tagtól. 10 kr. — III. Lessing (székfoglaló). *Zichy Antal* l. tagtól. 20 kr. — IV. Kapcsolat a Magyar és szommi irodalom között *Barna Ferdinánd* l. tagtól 10 kr. — Néhány ösműveltségi tárgy neve a magyarban. *Barna Ferdinánd* l. tagtól. 30 kr. — VI. Rankavis Kleon új-görög drámája. *Tel'fy Iván* l. tagtól. Ara 30 krajcar. — VII. A nevek uk és ik személynagairól. *Imre Sándor* l. tagtól. 20 kr. — VIII. Emlékezésed Székács József t. tag fölött. *Ballaqi Mór* r. tagtól. 20 kr. — IX. A török-tatár nép primitív culturájában az égi testek. *Vambergy Ármis* r. tagtól 10 kr. — X. Batori László és a Jordán-szky-codex bib. átfordítása. (Székfoglaló.) *Volf György* l. tagtól 10 kr.

Nyolczadik kötet.

I. Corvin-codexek. *Dr. Abel Jenő*től. 60 kr. — II. A mordváiak pogány istenei a finnégi szertartásai. *Barna Ferdinánd* l. tagtól. 50 kr. — III. Orosz-lapp iratásomból. *Dr. Genetz Arvid*től. 20 kr. — IV. Tanulmány a japán művészetéről. *Gr. Zichy Agost*tól. 1 frt. — V. Emlékezésed Pázmándi Horvát Emire 1839-ben elhunyt r. t. fölött. A születése századik évfordulóján. Pázmándon rendezett ünnepélyen. az Akadémia megbízásából tartotta *Szász Károly* r. t. 10 kr. — VI. Ückonpohár. A régi magyar jogi szokásunk egyik töredéke. *Hunfalvy Pál* r. tagtól. 20 kr. — VII. Az ugynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indiában. *Mayr Auréltól*. 60 kr. — VIII. Magyarországi humanisták és a dunai tudományosság. *Dr. Abel Jenő*től. 80 kr. — IX. Újperzsa nyelvjárások. *Dr. Pönder Károly*től. 50 kr. — X. Beregszászi Nagy Pál élete és munkái. Székfoglaló *Imre Sándor* r. tagtól. 30 kr.

Kilenczedik kötet.

I. Emlékezésed Schiefner Antal k. tag felett. *Budenz J.* r. tagtól 10 kr. — II. A Boro-Budur Jáva szigetén. *Dr. gr. Zichy Agost* l. tagtól 40 kr. — III. Nyelvünk újabb fejlődése. *Ballaqi Mór* r. tagtól 20 kr. — IV. A hunnok és avarok nemzetisége. *Vambergy Ármis* r. tagtól. 30 kr. — A Kün-vagy Petrarka-codex és a künök. *Hunfalvy Pál* r. tagtól. 30 kr. — VI. Emlékezésed Lewes Henrik György felett. *Szász Károly* r. tagtól. 10 kr. — VII. Ós vallásunk főistenéi. *Barna Ferdinánd* l. tagtól 40 kr. — VIII. Schopenhauer esztetikája *Dr. Ruess* felett.

I. A jelentésben alapozásai. Az alakokban kifejezett jelentések. (Székfoglaló.) *Simonyi Zsigmond* I. tagtól. 30 kr. — II. Etzelburg és a magyar hűnnyom. (Székfoglaló.) *Heinrich Gusztáv* I. tagtól. 20 kr. — III. A M. T. Akadémia és az irodalmi társaság. *Hunfalvy Pál* r. tagtól. 20 kr. — IV. Érték meg a mást. (A neologia és orthologia ügyében.) *Joannovics György* I. tagtól. 30 kr. — V. Baranyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai *Ballagi Mór* r. tagtól. 10 kr. — VI. Euripidesz tropusai összehasonlítva Aeschylus és Sophoklesz tropusáival. Miváltségtörténeti szempontból. (Adalék a költészet összehasonlító tropusjához.) *Dr. Petz Vilmos* tanártól. 60 kr. — Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. *Szász Károly* r. tagtól. 10 kr. — VIII. Cationale et Passionale Hungarum. *Bogátsich Mihály* I. tagtól. 30 kr. — IX. Az erdélyi hírlapirodalom története. 1848-ig. *Jakab Elek* I. tagtól. 50 kr. — X. Emléke-zésed Klein Lipót Gyula király tag felett. *Dr. Heinrich Gusztáv* lev. tagtól. 40 kr. — XI. Újabb adalékok a magyar zene történelméhez. *Bartalus István* I. tagtól. 40 kr. — XII. A magyar román cismus. (Székfoglaló.) *Bánoesi József* I. tagtól. 10 kr. — XIII. Újabb adalék a magyar zene történelméhez. *Bartalus István* I. tagtól. 40 kr.

Tizenegyedik kötet.

I. Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? *Hunfalvy Pál* tagtól. 20 kr. — II. Újgörög irodalmi termékek. *Dr. Telfy Iván* I. tagtól. 40 kr. — III. Középkori görög versek regények. *Dr. Pálffy Iván* I. tagtól. 30 kr. — IV. Időgen szók a görögben és latinban. *Dr. Posder Károlytól*. 50 kr. — V. A császárokról. *Vámbery Ármín* r. tagtól. 30 kr. — VI. A számlálás módjai és az az hónapjai. *Hunfalvy Pál* r. tagtól. 20 kr. — VII. Teleki Miklós mester magyarkatechizmusa 1562-ik évből. *Majtánk Béla* I. tagtól. 10 kr. — VIII. Kálfi György nyelve. *Dr. Kiss Ignác*tól. 50 kr. — IX. A Muhamedán jogtudomány eredetéről. *Goldsiher Ignác* I. tagtól. 10 kr. — X. Vámbery Ármín. A magyarok eredetéről. Ezimű műve néhány főbb állításának bírálata. *Barna Ferdinánd* I. tagtól. 60 kr. — XI. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a nyelvőr. *Ballagi Mór* r. tagtól. 30 kr. — XII. A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészlet. I. Válasszom. *Hunfalvy Pál* bírálati megjegyzéseire. *Vámbery Ármín* r. tagtól. 30 kr.

Tizenkettedik kötet.

I. Seneca tragédiái. *Dr. Kont Ignác*tól. 60 kr. — II. Szombatos codexet. *Dr. Nagy Sándortól*. 30 kr. — III. A reflexiv és valláserkölcsi elem a költészetben. *Dr. Longfellow*. Székfoglaló. *Szász Béla* I. tagtól. 30 kr. — IV. A belviszonyragó használata a magyarban. *Kúnos Ignác és Munkácsi Bernáttól*. 50 kr. — V. A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészlet II. *Vámbery Ármín* r. tagtól. 50 kr. — VI. Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? *Volf György* I. tagtól. 50 kr. — VII. A kasztamuni-i török nyelvjárás. Írta *Thury József*. 50 kr. — VIII. Nyelvészeti mozgalmak a mai görögökönél. *Telfy Iván* I. tagtól. 30 kr. — IX. Boldog asszony, ósvallásunk istenasszonya. *Kálmány Lajostól*. 30 kr. — X. A mondá dualismusa. *Brassai Sámuel* r. tagtól. 60 kr. — XI. A kunok nyelvéről és nemzetiségéről. *Gr. Kun Géza* t. tagtól. 40 kr. — XII. Isota Nogarola. (Székfoglaló.) *Abel Jenő* I. tagtól. 50 kr.

Tizenharmadik kötet.

I. Kudrun, a monda és az eposz. *Heinrich G.* I. tagtól. 40 kr. — II. A volt ják nép multja és jelene. *Barna F.* I. tagtól. 30 kr. — III. Palesztina ismeretelének haladása az utolsó három évtizedben. *Goldsiher I.* I. tagtól. 40 kr. — IV. A homerosi Demeter-hymnusról. *Abel Jenő* I. tagtól. 50 kr. — V. A votjások pogány vallásáról. *Barna Ferdinánd* I. tagtól. 20 kr. — VI. A régi magyar nyelv szótára. *Szarvas Gábor* r. tagtól. 10 kr. — VII. Egy kis viszhang Vámbery Ármín ur válaszára. *Budenz J.* r. tagtól. 20 kr. — VIII. Ki volt Calpurnius magyar tolmácsa. *Szily Kálmán* r. tagtól. 10 kr. — IX. Szegedi Lónárt énekeskönyves. *Bogátsich Mihály* I. tagtól. 50 kr. — X. Szérendi tanulmányok. I. rész. *Joannovics György* t. tagtól. 30 kr. — XI. A kisebb görög tragikusok tropusai. *Petz Vilmostól*. 10 kr. — XII. Heraclius. Rankavis Leon hellén drámája. *Telfy Iván* I. tagtól. 30 kr.

Tizennegyedik kötet.

I. Az ó- és középkori Terentius biographiák. *Abel Jenőtől*. 40 kr. — II. Szérendi tanulmányok. II. rész. *Joannovics György*tól. 40 kr. — III. A mordva nép házassági szokásai. *Barna F.* I. tagtól. 30 kr. — IV. Jelentés újhellén munkákról. *Telfy Iván* I. tagtól. 30 kr. — V. Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. *Kálmány Lajostól*. 10 kr. — VI. Etymologium magarum Romaniae. *Putnoky Miklóstól*. 20 kr. — VII. A magyar nyelv. *Sturm* I. tagtól. 30 kr.

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADEMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

HARASZTI

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

XV. KÖTET. II. SZÁM.

ANDRÉ CHÉNIER

KÖLTÉSZETE.

HARASZTI GYULÁTÓL.

(Főelvonatott a M. T. Akadémia 1888. november 19-án tartott ülésén.)

Ára 1 forint 50 kr.

BUDAPEST.

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből.

Első kötet. 1867—1869.

I. Solon adótörvényéről. *Telley Isántól*. 1867. 14 l. Ára 10 kr. — II. Adalékok az attikai törvénykönyvhöz *Telley Isántól*. 1868. 16 l. 10 kr. — III. A legújabb magyar Szentírásról. *Tarkanyi J. Bélától*. 1868. 30 l. 20 kr. — IV. A Nibelung ének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. *Seass Károlytól*. 1868. 20 l. 10 kr. — V. Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akadémiánk feladata. *Toldy Ferencztől*. 1868. 15 l. 10 kr. — VI. A keleti török nyelvről. *Vambéry Arminától*. 1868. 18 l. 10 kr. — VII. Geleji Katona István főleg mint nyelvész. *Imre Sándortól*. 1869. 38 l. 30 kr. — VIII. A magyar egyházak szertartásai, énekei a XVI. és XVII. században. *Bartalus Istvántól*. Hangjegyekkel. 1869. 184 l. 60 kr. — IX. Adalékok a régi magyar irodalom történetéhez. (1. Sztar Műhelynek eddig ismeretlen szindarabjai. 1550—59. — 2. Egy népirodalmi emléke. 1550—75-ből. 3. Baldi Magyar olasz Szótárkája 1583-ból. — 4. Báthory István országbíró mint író. — 5. Szencsi Molnár Albert 1574—1633). *Toldy Ferencztől*. 1869. 176 l. — X. A magyar bővített mondat. *Brassai Samueltől*. 1870. 46 l. 20 kr. — XI. Jelentés a felső-ausztriai kolostoroknak Magyarországot illető követei- és nyomtatványairól. *Bartalus Istvántól*. 1870. 43 l. 20 kr.

Második kötet. 1869—1872.

I. A Konstantinápolyból legújabbán érkezett négy Corvin-codexről. *Mitra Gábor* l. tagtól. 1870. 10 l. 10 kr. — II. A tragikai felfogásról. Székfoglaló. *Szabó Károly* r. tagtól. 1870. 32 l. 20 kr. — III. Adalékok a magyar szóalkotás köréhez. *Joannovits Gy.* l. tagtól. 1870. 43 l. 20 kr. — IV. Adalékok a magyar rokonságtudomány szók értelmezéséhez. *Fényes Henrik* l. tagtól. 1870. 47 l. 20 kr. — V. Solomon Dénés költeményei és a hősizigeti görög néprövel. *Telley Isván* l. tagtól. 1870. 23 l. 20 kr. — VI. Q. Horatius satirái (Étűkai tanúmány). Székfoglaló. *Zichy Antal* l. tagtól. 1871. 33 l. 20 kr. — VII. Újabb adalékok a régi magyar irodalom történetéhez. (I. Magyar Pál XIII. századbeli kanonista. II. Margit kir. hercegnő, mint ethikai író. III. Baldi Bernardus magyar-olasz szótárkaja 1582-ből. Második kiadás IV. Egy XVI. századbeli növénytanú névtár. XVII. és XVIII. századbeli párbusamlékek. V. Akadémiai eszmé Magyarországon. Dessényi slóti) *Toldy Ferencz* r. tagtól. 1871. 124 l. Ára 40 kr. — VIII. A sémi magyar hangzókról és megjelölésük módjairól. *Gr. Kúun Géza* lev. tagtól. 1872. 69 l. 20 kr. — IX. Magyar szófejtetések. *Szilády Áron* l. tagtól. 1872. 16 l. 10 kr. — X. A latin nyelv és dialektusai. Székfoglaló. *Szendy Sándor* l. tagtól. 1872. 114 l. 30 kr. — XI. A defterókról. *Szilády Áron* lev. tagtól. 1872. 23 l. 20 kr. — XII. Emlékbeszéd Arvay Gergely felett. *Szörényi József* lev. tagtól. 1872. 15 l. 10 krajczár.

Harmadik kötet. 1872—1873.

I. Commentator commentatus, Parlózatok Horatius satiráinak magyarázatán. *Brassai Samuél* r. tagtól. 1872. 109 l. 40 kr. — II. Apáczai Csérei János Bercsei Akos fejedelemben bonyult terv a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében. *Szabó Károly* r. tagtól. 1872. 18 l. 10 krajczár. — III. Emlékbeszéd Bitnix Lajos felett. *Szabó Imre* l. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — IV. Az első magyar társadalmi regény. Székfoglaló. *Vadnai Károly* l. tagtól. 1873. 64 l. 20 kr. — V. Emlékbeszéd Engel József felett. *Fényes Henrik* l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VI. A finn költészetéről, tekintettel a magyar ósköltészetre. *Barna Ferdinand* l. tagtól. 1873. 135 l. 40 kr. — VII. Emlékbeszéd Schleicher Ágost, külső l. tag felett. *Riedl Szende* l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VIII. A nemzetiségi kérdés az araboknál. *Dr. Goldsieber Ignacztól*. 1873. 64 l. 30 kr. — IX. Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. *Riedl Szende* l. tagtól. 1873. 12 l. 10 kr. — X. Adalékok Krim történetéhez. *Gr. Kúun Géza* l. tagtól. 1873. 52 l. 20 kr. — XI. Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön rugosásának. *Riedl Szende* lev. tagtól. 51 l. 20 kr.

Negyedik kötet. 1873—1875.

I. szám. Paralepomena kai diorthomena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgília Aeneide II-ik könyvére, különös tekintettel a magyarra. *Brassai Samuél* r. tagtól. 1874. 151 l. 40 kr. — II. szám. Bálint Gábor jelentése Oroszország- és Asziában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet öt khályuik duna hangjegye. 1874. 32 l. 20 kr. — III. szám. A classica philologiai munkák és az irodalomtörténet.

ANDRÉ CHÉNIER KÖLTÉSZEJE.

(Főolvasatott a M. T. Akadémián 1888. november 19-én tartott ülésén.)